

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १८६
असार २०७१

Number 186
June 2014

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
भेष नारायण दाहाल
सम्पादक
डा. भरतराज रावत
राम बहादुर कुँवर
श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board
Chief Editor
Bhesh Narayan Dahal
Editor
Dr. Bharat Raj Rawat
Ram Bahadur Kunwar
Shyam Sunder Rajbamshi

विषय-सूची
Contents

अंग्रेजी खण्ड
English Section

Ranipokhari: A National Heritage of Nepal - Dr. Gopal Dhaubanjari1-8
The Tongue Piercing Festival of BODÉ: A Sense of Place - Mangala Pradhan9-14

नेपाली खण्ड
Nepali Section

सोमपति इन्द्र - प्रा.डा. वीणा पौडेल.....	१२-२६
नेपालको बौद्ध धर्म, कला र भाषिक उत्थानमा कर्णाली खस शासकहरूको योगदान - भीष्म बाँस्कोटा.....	२७-३८
आ.व. २०६९/७० मा पुरातत्व विभागबाट गरिएको क्रियाकलापहरू - सुरेश सुरस श्रेष्ठ.....	३९-४०
प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल - भोट युद्धका ऐतिहासिक सम्झौताहरू	४१-४४

Ranipokhari: A National Heritage of Nepal

- Dr. Gopal Dhaubanjari

Introduction

Ranipokhari, the Queen's Pond situated at eastern border of Kantipur city is a winsome and historical mark of Kathmandu valley with peripheral locations Kamaladi, Asan, Jamal and Ratna Park in the East, West, North and South directions respectively. Various types of temples and statues are kept at different sides and many images of terracotta are placed to decorate the pond. It is really a striking creation of medieval period. In fact, the relation between human being and pond is closely interrelated. People used ponds in different ways but Ranipokhari could be used only for ritual works. Though, in present context, this pond is totally inaccessible to common people.

In Nepalese society, there was a trend to construct pond within the settlement so as to

provide water facility to local people and make the city graceful. In medieval period such a tradition was highly popular in the Kathmandu valley. Nowadays, many ponds are found at different localities of the valley. Among them some ponds have been decorated with temples and other images of religious belief that is generally located at the center whereas some ponds are plain without any kind of temple and images. The pond which has such type of religious helps people to assume it as a sacred place. Ranipokhari is also a creation of contemporary tradition. This pond is an attractive historical spot which has been providing joyful environment to the visitors. It is now regarded as a show piece and has helped to increase the beauty as well as glory of the city. But, this is not only the beauty of Kathmandu; it is also regarded as a national heritage of the country.

(An attractive and historical pond - The Ranipokhari)

Present Position

Ranipokhari is a square shaped pond with 180 meter length and 140 meter width. Its total area is spread in 62 Ropani, 13 Ana, 2 paisa and two dam.¹ At the midpoint of the pond a beautiful temple is located which is known as Dathudega.² The name is derived from Newar language which means the centrally located temple. Common people are not allowed to enter inside the temple. It only opens on the second day of half-moon of October according to lunar calendar each year. That day, Nepalese people celebrate the ceremony of Bhai Tika. On this occasion every sister offers Tika, a ceremonial red powder, in the forehead of her brother praying for his long life. The ones who do not have brothers or sisters, they go to Dathudega temple to worship Balgopal and receive Tika from him.

The existing Dathudega is a Gumbaj style temple which is known as Mugal Style. It is assumed that the style was introduced in Nepal during the modern period by Shah Rulers and their prime ministers. The temple was constructed in Pagoda style along with Ranipokhari, but it was ruined during the Shah period. Junga Bahadur Rana, the first prime minister and Shree Teen Maharaja reconstructed the temple with a dome style in 1851 A.D. and its boundary was also made to protect the pond.³ About forty years later, in 1990 B.S. (1933 A.D) the crown part of the dome fell down because of the great earthquake. Latter on Prime Minister Juddha Shamser Rana renovated the damaged part.⁴ We can still see the fallen parts of the temple at the southern side.

Hinduism is a polytheistic religion in which people believe in numerous Gods and Goddesses. This usage is also seen in Dathudega temple. There are various types of images of God & Goddess inside the temple. Among them Shiva Linga, popular phalluses of Lord Shiva is

one which is installed at the center. Quadrilateral doors are located towards the four directions east, west, north and south of the temple, but the northern door are not open able. But Shiva Linga can be directly seen from the rest three doors. An elegant portrait of Goddess Durga with twelve hands is placed at the northern wall that is made as an inner apartment.

(Images of Shiva Linga, Durga & Balgopal installed inside the Dathudega)

There are four other images which include Naraya, Ganesh, Surya Narayan (Sun) and Balgopal at the four inner corners of the temple. Those are installed at North East, South East, South west and North East corners, respectively. The image of Ganesh is decorated with eight hands and better-half on his lap. Surya Narayan is seen riding the seven horses with his better-half. In the other hand, Dathudega is also popular in the name of Balgopal temple due to an image of Balgopal inside the temple.⁵ Besides these, four small temples of different deities are built up at the four corners of the Dathudega courtyard.

1 Safalya Amatya, *Tudhikhel Warapara Vidhyaman Smarakka Ebam Devsthalharu*, Kathmandu: Kathmandu Mahanagarपालिका, 2053 B.S, p. 25.

2 R.N. Pandya, "The terracottas of Nepal", *Nepalese Culture*, Vol. 2, Kathmandu: Nepalese History, Culture and Archeology Instruction Committee, Tribhuvan University, Kirtipur, 1981-82 A.D, P. 10

3 Mary S. Slusser, *Nepal Mandala*, vol. 1, Princeton University Press New Jersey, 1982 A.D, p. 149.

4 Naraharinath Yogi, *DevamalaVanshavali, Mrigasthali: Shree Piraamahantachhipranatha Yogiraj.* 2013 B.S, P. 60.

5 Jagadhishchandra Regmi, *Kathmandu Sahar Sanskritik Adhyayan*, Part 1, Kathmandu: Shiva Prasad Upadhyaya, 2051B.S, P.190.

(A statue of elephant with King Pratapa Malla and his sons)

The next attraction of the pond is the statue of an elephant situated at the southern bank which was erected in the medieval period with the stone images of King Pratapa Malla and his two younger sons Mahipatindra Malla and Chakrawatindra Malla. It seems that they are praying to the deities of Dathudega. A graceful stone image of Naraya is also erected in the northern bank. There are other mini temples at the four outside corners of the pond i.e. two Bhairavas, Mahalaxmi (Durga) and Sorhahate Ganesh (sixteen handed deity of Ganesh) in North West, North east, South East and South West corners, respectively. Because of these temples the religious importance of the pond has been increased.

(Image of Bhairava and its temple situated at north-east corner)

(Mahalaxmi and its temple)

(Image of Bhairava and its temple situated at north-west corner)

(Image of sixteen handed Ganesh and its temple)

History of the Pond

Pratapa Malla (6141-1674 A.D), the ruler of Kantipur kingdom constructed Ranipokhari in 790 Nepal Sambat (1669 A.D.) in memory of his youngest late son Chakrabatindra Malla. The king had a passion to create new style of art and architecture in the kingdom. He had built popular temples of Guhyashwori, Dakchinkali and Radha Krishna and many more images of Gods and Goddesses were also placed at different localities. A great image of Narayana along with a pond situated in Bhandarkhal Court of the palace is also his creation. It was an imitation of Budhanilakantha, an ancient religious site of Kathmandu valley. Similarly, he constructed Ranipokhari at the eastern border of the capital. There was a tradition to erect inscriptions when they made new art and architecture. Such system was particularly prevalent in Nepal since the ancient period. On the occasion of accomplishment of Ranipokhari, Pratapa Malla had erected inscriptions near the pond. An inscription is found at the compound of

Bir Hospital, South West corner of Ranipokhari, in which the objectives of construction of the pond has been enlightened. Similar types of inscriptions are also found at the North East and North West corners. In this regard the historian has given an opinion that the king must have placed same type of inscription at the four corners of the pond.⁶

King Yakchhea Malla (1428-1482 A.D.), the prominent ruler of Nepalmandal had created a greater Nepal expanding its territory. After his death, Nepalmandal was politically divided by his own sons due to their self-interest. Then this led to division into three independent states that were Kantipur, Lalitpur and Bhaktapur. They had rivals, may it be in political, economical, cultural or art and architecture field. The rulers and the people were more desirous to create new style in art and architecture. They were continuously involved in this field to achieve the goal. They emulated the new style which was created in the other two states. In the medieval period, art and architecture was highly flourished in Kathmandu valley and its surrounding areas due to eagerness of the rulers and people. The similar type of images and architecture in those three independent states like Taleju temple, Bhimsen temple, Shiva temple, Krishna temple, image of Hanuma, Nag Phukhu (a pond with the image of snake) etc. proves the above statement correct.

There are numerous ponds within the Kathmandu valley which were structured during different periods. Tahpukhu (Siddha Pokhari) of Bhaktapur is one of the well-known ponds situated at western side of the city. It was built by King Jagajyotir Malla (1613-1637 A.D.), the medieval king of Bhaktapur kingdom.⁷ Pratapa Malla had assaulted over Bhaktapur several times with the help of Shreeniwas Malla of Lalitpur kingdom and impaired many historical and cultural heritages. During the invasion of 1663 A.D, he had badly damaged Tahpukhu. His tendency showed that he was very jealous of the popular pond of Bhaktapur kingdom and was eager to construct a beautiful pond his own kingdom, too. That desire was fulfilled by constructing Ranipokhari (Queen's Pond) at the eastern side of Kantipur city.

6. Shankarman Rajbanshi, *Puratatto Patra Sangrah, Kathmandu: Shree Panchko Sarakar, Puratatto ra Sankriti Bibhog, 2016 B.S, p. 1.*
 7. Peshal Dahal, *Nepalko Itihas, Kathmandu: M.K. Publishers & Distributers. 2064 B.S, p. 157.*

Nepalese society has been continuously influenced by religion since the beginning which is also exemplified in Ranipokhari. The pond comprises of holy water brought from fifty one different rivers and ponds to make it a sacred place. The inscription which was found near Ranipokhari has lightened the religious importance of the pond. It states that the person who baths here and offers the water from the pond to god and defunct sole he can achieve good virtue. To maintain its religious purity people are threatened not to commit suicide here. It is said that whoever commits suicide his sole would be dwelled at inferno.⁸

The holy water was collected from the following places.⁹

1. Baranasi	2. Baidhanath
3. Bagamati	4. Shankhamul
5. Panati	6. Gandhaki
7. Kaushi	8. SundariNadi
9. Nilakantha	10. Bishnumati
11. Bishwonav	12. Techhapal
13. Bageshwor	14. Manamati
15. Shankhadaha	16. Kageshwor
17. Bagamatinaav	18. Sapantirtha
19. Komati	20. Nhmhuto
21. Balanilakantha	22. Tyanha
23. Mashila	24. Thapapi
25. Saptakoshi	26. Taudaha
27. Katuwaldah	28. Matatirtha
29. Indradah	30. Gokarna
31. Gyanawaapi	32. Pashukunda
33. Sitakunda	34. Tepudobhan
35. Hanumanghat	36. GolahitiDaha
37. Jywalamukhi	38. Muktichhetra
39. Kaligandhaki	40. Shwetagandaki
41. Sarajugangaa	42. Malikaa
43. Patalganga	44. PrayagGangaa
45. Kamaleshwori	46. Saptagandaki
47. Barahchhetra	48. Gangasagar
49. Samudra	50. Anantalinga
51. Sipadol	

In the previous days, ponds were made to fulfill the religious and social necessities of the people. There is some ritual process that should be performed during the construction phase. Those methods have been mentioned in different sacred scriptures. The Agnipuran, a Hindu mythology has instructed to keep eight Kalash (a metallic vessel with a narrow neck) at different directions with holy water while constructing the pond. In this context, the Kalash with water of ocean is to be placed at the eastern side. The rest seven are filled with the water of Kumbha, Rainfall, fountain of Kumbha, river waters, Odibhaja (Sote) and holy area which must be placed at the south-east corner, southern border, south-west corner, west border, north-west corner, northern border and north-eastern corner, respectively. But water from above mentioned places may not be available easily. In such situations, the scripture has instructed to follow a simple method. If it is not possible to bring water from above mentioned holy places, the Kalash might be filled with river water. At last the Vedic hymn, Yaasan Raaja must be chanted.¹⁰ Accordingly, Pratapa Malla had also put down the holy water brought from the different sacred places.

The early name of Ranipokhari is Nhu Pukhu, which is derived from Newari language. Nhu Pukhu denotes the newly constructed pond. In the medieval period this new pond was extraordinary for Kantipur kingdom and its residents. Therefore, people started to call it as Nhu Pukhu. Later on, it became popular in the name of Ranipokhari. According to Bhasha Vansavali, a chronology of Nepal, the name of Ranipokhari was prevalent since the medieval period. It is said, the queen of Bhupalendra Malla had renovated this pond after which it got its name as Ranipokhari.¹¹ It is notable that Bhupalendra Malla had married twice in his life time. The first marriage was held in 810 and next in 812 N.S. But none of the historical document has shown the involvement of his queens in the renovation of the pond due to which the statement of chronology about Ranipokhari is not believable.

8 D. R. Regmi, *Medieval Nepal*, Part III, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1966: A.D, p. 140-141.

9 Ibid.

10 Agnipuran, Gorakhpur: Gita press, 2062 B.S. Chapter 64.

11 Devi Prasad Lamsal (Edt.), *Bhasha Vamsavali*, Part 2, Kathmandu: Purattwo Bibhag, Nepal Rastriya Pustakalaya. 2023 B.S, p. 89.

Chakravartindra Malla, the youngest son of Pratapa Malla died prematurely. The Queen mother fell in deep sorrow because of the death of her lovely son. Pratap Malla made a beautiful pond to bestow sympathy to her queen. So, the scholar regarded the pond as Lanipukhu since the beginning and the people of later days called it as Ranipokhari. The same term was handed down to posterity.¹²

In the medieval period, the contemporary king of Kantipur used to go a long way to (D) Nhu Pukhu to welcome his peregrine guest. The ruler of Morang (Indrasen) had visited Kantipur kingdom in 811 N.S. (1690 A.D.) and Bhupalendra Malla himself had gone to Nhu Pukhu to receive him.¹³

A system of outlet was prevalent to maintain the water level of the pond. Its point is still seen at the south-west corner. The excess water drained through the outlet and finally reached to Bagamati River of Tripureshwor. This management was done since the construction period. The excess water to be drained through the outlet was firstly stored in the reservoir which was located at the place where Dasharatha Stadium is situated nowadays.¹⁴ Then it joined the river. But the outlet is completely shut down at present because of deficiency of cleanliness and a great Stadium named Dasharatha Rangashala is built in the place of the reservoir.

Bhotahiti Tole is the prominent locality of Kantipur city. The eastern border of that locality has a historical stone tap near Ranipokhari. The tap is about fifteen feet deep from the road level which was found during the construction period of underground sub-crossing way. An image of Shiva Linga is also found beside the tap. We can assume that the outlet of the stone tap might be connected with the Ranipokhari. Therefore,

similar problem of water egression is seen due to shutting up of Ranipokhari outlet. So the ditch of stone tap is now filled up completely.

There was a trend of constructing number of wells at the centre of pond to fulfill water in accordance with necessity. Devmala Vansawali has narrated that a big well was seen inside Ranipokhari when it was dried up to clean.¹⁵ But it is difficult to believe that Ranipokhari had only one well because a single well is not sufficient for such an immense pond. There must have been other wells. A manuscript suggests that one, two, three, five or seven numbers of wells should be dug according to the size of pond.¹⁶ The next Hindu mythology named Matsyepuran has also explained about the wells that should be dug in newly constructed pond. According to the mythology there must nine, seven or five wells dug within the pond.¹⁷ A few decades ago, the level of underground water of Kathmandu valley was very high. So, the wells built inside the pond had easily been providing water. In Ranipokhari besides wells, other water sources were also managed by constructing the stone taps at the three outer corners north-east, north-west and south-west of the pond which had more or less helped to supply water.

The manuscript written during the reign of Vashkar Malla, the king of Kantipur kingdom of medieval period has mentioned about the methods that should be performed during the construction period. It has mentioned about the numbers- one, three, five or seven wells which should be dug at the center of every newly constructed pond in accordance with its necessity.¹⁸ These statements indicate that each pond should have wells to supply the water. Since Ranipokhari has covered a large area, one can say that it must have multi wells.

12 Prem, Khatry, The Rising Nepal (English daily), August 29, 1975 A.D, Friday supplement, p. 2.

13 Ramjee Tewari, "Bhupalendramalla", Purnima. Full Number 3, Kathmandu: Samshodhan Mandal, 2021B.S., p. 40.

14 According to Prof. Dr. Tulsiram Vaidya, inhabitant of Kathmandu Metropolitan ward no11, Tripureshwor Tole.

15 Naraharinath Yogi, DevamalaVanshawali, Mrigasthali: Shree Piramahantachhipranatha Yogiraj,

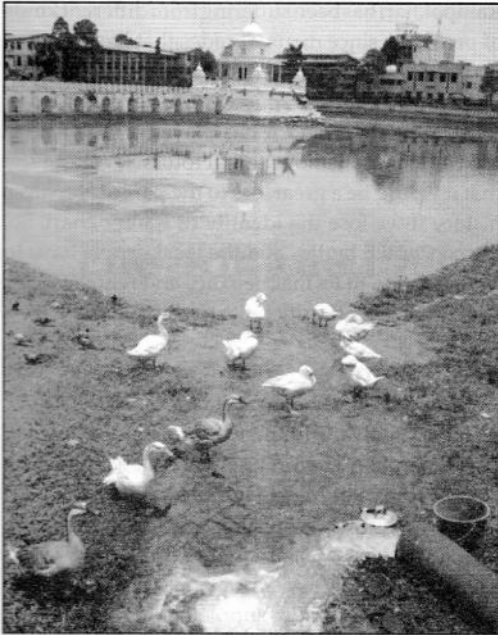
16 Manuscript, reserved with the writer of this artical. 2013 B.S., p. 60.

17 Matsyemahapuran, Gorakhapur: Gita press, 2063 B.S., Chapter 58, p. 8.

नव, सप्ताशवापञ्चनातिरिक्ता नृपात्मज ।

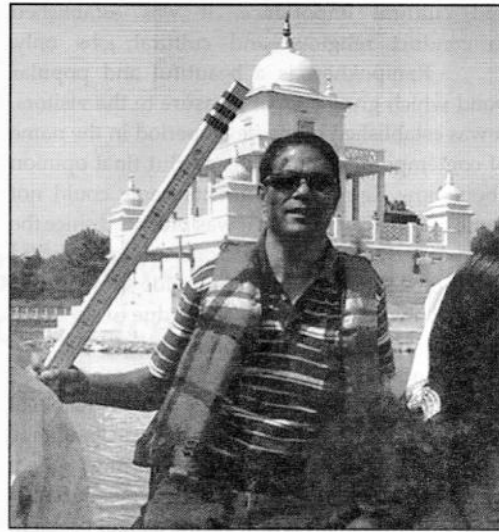
वितस्तिमात्रा योनि? स्यात् षट्समाप्ताद्भूलिविस्तृता ॥०॥

18 Manuscript, named "Wakya Sangrah" folio no. 3. Reserved with Mr. Gyankar Vajracharya, belongs to Bhaktapur Sakotha, municipal-ity ward no. 8.

(Boring water supply in the Ranipokhari)

The population of Kathmandu valley has been increasing geometrically day by day because of the uncontrolled migration from different districts and villages of our country. This has added a great problem of drinking water in Kathmandu valley. To fulfill their necessity of water, people have individually and commonly setup deep boring system all over the valley to pull water from underground. As a result, the water level of the valley has highly decreased today. Hence, the wells under the Ranipokhari could not provide water. And in the other hand a pile of mud has been accumulated in the pond because no cleaning activity has been performed since longer period of time. Stone taps at the three corners have vanished since many decades back. In reality, the pond is facing a great problem of water which is required to maintain. Few years ago, a deep boring water plan was initiated near Ranipokhari to provide drinking water to the local people of core city. Now, it provides water to the pond four days a week. Similarly, rain water collected at the complex of Tri-Chandra College situated at the northern border is being poured in the pond since three years. Nowadays, the Ranipokhari is fully dependent on the surface water source.

(The writer himself taking the measurement of deepness in the Ranipokhari)

Conclusion

Human beings have close relation with water and their life cannot proceed without water. Human civilization began from the river banks. The water source for the contemporary people was only rivers. Their concentration gradually diverted towards the well and deep cisterns. They started to construct ponds in later period. In the ancient and medieval period, people acquired water from rivers, wells, deep cisterns, stone taps and ponds. But the ponds were made especially for social, cultural and religious purposes. They were established in every historical settlement of Kathmandu valley and its surrounding areas. Nepalese people believed in spiritual life since the beginning. Earlier people used to begin their daily life from pond, they used to go to the pond to wash face, perform ablution, to offer holy water to God and defunct soul and to worship Gods and Goddesses. The residential areas where tap facilities were not available, ponds were the appropriate means for fulfilling the object. It is also a proper spot for swimming, boating and walking so as to gain refreshment. Besides these, they used pond water to bathe the cows and buffalos, wash their clothes and clean utensils at some places. Thus, pond has been providing service to people in different ways. But Ranipokhari has purely got its religious

and cultural importance. It was established to conduct religious and cultural jobs only.

Ranipokhari is a beautiful and popular pond which gives a great pleasure to the visitors. It was established in medieval period in the name of contemporary Rani (Queen). But final opinion about how Ranipokhari got its name could not come out. We can say that it was practiced since the reign of Pratapa Malla. The pond was constructed by Pratapa Malla in order to provide sympathy to his queen who was in great shock due to the death of their youngest son Chakravatendra Malla. This saying indicates that the pond was constructed in the name of his queen. So, people of medieval period called it Laani Pukhu in Newari language which meant queen pond. In the later days people called it Ranipokhari altering to the previous name.

Ranipokhari is now facing a great problem of water source. Today, it is fully dependent on the surface water sources, but it is not an appropriate solution. Water in the pond is drying up day by day and a mass of mud is gathered at the bottom of pond. The depth of pond is continuously decreasing. As a result, the remaining depth is only one meter, out of which half depth is filled up by mud. If the present situation is given continuity, the pond may lose its identity in few years. The next problem is probably its maintenance. Because of people's carelessness the boundary fence has been damaged at many places. But the concerned official bodies have not given any attention to its maintenance. A new tradition of celebrating Chhath festival within the pond was launched from few years back. This tradition has helped to pollute the pond and its surrounding environment.

We know this pond is not only the gift of our ancestors to the existing society, but is also a well known heritage of our country. This pond which is three and a half century old is pride of Kantipur city as well as national heritage of Nepal. It is a great religious point of the Hindu sect because there are images of different Gods and Goddesses within the temple. In Hindu religion Gods and Goddesses should be worshipped every day. Pratapa Malla had also appointed priest and helped them with financial support to provide regular service to the images of Dathudega. But the concerning families who were authorized to worship, left their duty due to lack of fixed and appropriate payment for their regular work. Thus

Ranipokhari has been suffering from different kinds of problems since many decades that have spoiled its physical structure. There is no doubt that the pond is an important source in the development of tourism industry and it has played a vital role to increase internal and external tourists. We can say that it would be a great loss to the part of Nepalese history if we lose the identity of Ranipokhari. So, the concerned bodies and the local people have to pay attention to its maintenance and renovation as well as give continuity to its traditional systems.

Bibliography

- Agnipurān, Gorakhpur: Gita press, 2062 B.S.
Amatya, Safalya, Tudhikhel Warapara Vidhyaman Smarakka Ebam Devsthalharu, Kathmandu: Kathmandu Mahanagarपालिका, 2053 B.S.
Dahal, Peshal, Nepalko Itihas, Kathmandu: M.K. Publishers & Distributers, 2064 B. S.
Khatry, Prem, The Rising Nepal (English daily), August 29, Friday supplement, 1975 A. D.
Lamsal, Devi Prasad (Edt.), Bhasha Vamsavali, Part 2, Kathmandu: Purattwo Bibhag, Nepal Rastriya Pustakalaya, 2023 B.S.
Manuscript named "Wakya Sangrah", Reserved with Mr. Gyankar Vajracharya, belongs to Bhaktapur Sakotha, municipality ward no. 8.
Matsyemahapurān, Gorakhpur: Gita press, 2063 B.S.
Manuscript, reserved with the writer of this article.
Pandya, R.N. "The terracottas of Nepal", Nepalese Culture, Vol. 2, Kathmandu: Nepalese History, Culture and Archeology Instruction Committee, Tribhuvan University, Kirtipur, 1981-82 A.D.
Rajbanshi, Shankarman, Puratatto Patra Sangrah, Kathmandu: Shree Panchko Sarakar, Puratatto ra Sankriti Bibhag, 2016 B.S.
Regmi, D.R., Medieval Nepal, Part III, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1966 A.D.
Regmi, Jagadhishchandra, Kathmandu Sahar Sanskritik Adhyayan, Bhag 1, Kathmandu: Shiva Prasad Upadhyaya, 2051B.S.
Slusser, Mary S. Nepal Mandala, vol. I, Princeton University Press New Jersey, 1982.
Tewari, Ramjee "Bhupalendramalla", Purnima. Full Number 3, Kathmandu: Samshodhan Mandal, 2021 B.S.
Yogi Naraharinath, DevamalaVanshavali, Mrigasthali: Shree Piraamahantachhipranatha Yogiraj, 2013 B.S.

The Tongue Piercing Festival of BODÉ: A Sense of Place

- Mangala Pradhan

For over thousands of years there have been variety of rituals carried out either for religious ideals or obligations, satisfaction of spiritual or emotional needs, strengthening of social bonds, demonstration of respect or submission, obtaining social acceptance or approval for some event or, sometimes, just for the pleasure of the ritual itself. These rituals can be in forms of actions, social gatherings, religious worships, offerings, etc. And in addition there are also rituals such as self-torture, which date back to the Aztec and Mayan cultures and are also practiced today in Hinduism, Christianity and Muslim religions, to name a few. These self-torture rituals focuses on the pain and torture in exchange for seeking consent of the Gods and claim ownership of wisdom and knowledge. *Tongue piercing* is one such ritual which has existed for thousands of years and is still practiced till date all over the world. In this ritual the tongue is pierced to draw blood to honor and appease the gods, and also to create an altered state of consciousness so that the priest or shaman could communicate with the gods. Piercing of the tongue is done to stop the speech and thereby to concentrate fully on the god. Another symbolism states that it is to show that the physical body is a 'maya' and ultimate aim is to merge with *Brahma*. Over the years although this ritual has been modified and extended to piercing different parts of the body, yet the overall purpose of this ritual remains the same.

Such ritual has existed in Nepal for a long time and one such ritual is practiced in a small town of Bodé, in Bhaktapur District even today

during the "*Bisket Jatra*" or "*Bisket Festival*", which takes place during the new year of Bikram Sambat or Nepali New Year. Although this *Bisket Jatra* lasts for nine days and is celebrated at the same time in the towns of Bhatkapur, Bodé, Thimi, Nagadesh and Tokkha (Kathmandu District), yet they are celebrated in different ways in all the afore mentioned towns. In Thimi, Bode and Nagadesh, as part or maybe a variation of Bisket Jatra, a *Sindoor Jatra* is observed. This festival is celebrated by youths participating in a parade carrying god's images and smearing vermilion powder to each other. However, the tongue piercing ritual, in particular, is only carried out in the town of Bodé on the 2nd day of Baisakh annually.

History

The legend of this ritual comes from the folklore of demonic characters who reside beside goddess Neelbarahi, in its temple in Bodé. In brief, the folklore goes that these demons started to scare and trouble the local people and disrupt the local harmony. In time the locals, neither being able to have a moment's piece of mind nor take such troubles anymore, started to seek help from various shamans. One such shaman by the name of Bhimadutta Karmacharya decided to help these sorrowed victims and came to Bodé. Once he arrived he put a tantric spell around the area to trap these demons and asked the locals not to go out to work in their fields for a month.

A demon, out of curiosity of not seeing any locals in the area, decided to enter Bodé and was eventually caught in the shaman's spell.

After much inquisition the demon reluctantly explained to the shaman that he is a guard of goddess Neelbarahi and reside on its right side in the temple. The Shaman later cast a spell that transformed the demon into its true nature and form – his appearance was very dreadful with very long hair and a long tongue. Once the locals saw the true form of this demon, they started to cut his hair, tear of his dreadful attire and also forcefully pierced his tongue. They also tied a pair of “*ghungroos*” or anklets with metallic bells so that he would not go around unnoticed and made him carry flaming torches and heavy timber. The demon after going through much of this ordeal and unable to tolerate any further eventually decided to listen to the villagers’ terms and conditions to release him; which were as follows:

1. He would never return to trouble the local people of Bodé.
2. He would come to Bodé once annually for the next seven years, on the same day, to pierce his tongue.
3. He would have to protect Bodé from any epidemic.
4. He would protect the country from any famine.
5. He would protect the country from excessive rainfalls and droughts.
6. He would protect Bodé from earthquakes.
7. He would help the locals to be more religious and enhance and enrich their hospitality to their guests.

The demon accepted the above terms and conditions and was taken to the Mahalaxmi temple in Bodé where the needle pierced in his tongue was removed and released from the Shaman’s spell.

According to legend, the demon fulfilled all the conditions laid down by the people of Bodé and also visited the town annually for the next seven years to get his tongue pierced. His annual visits for these seven years became a festive occasion for the local people. However, once the seven years had passed, to continue this festive occasion Bhimadutta Karmacharya asked the people of Bodé to select a person who would undergo this ritual of tongue piercing. And hence, till date this ritual is still carried on in the town of Bodé on 2nd Baisakh annually.

Process of the Festival

People develop a sense of place through experience and knowledge of a particular area, a sense of place emerges through knowledge of the history, geography and geology of an area, its flora and fauna, the legends of a place, and a growing sense of the land and its history after living there for a time. The historic and ancient city of Bode during the New Year festival signifies the sense of place which uncovers its history, wellbeing and tradition. Each festival day has its own importance.

The actual Bisket festival begins four days before the New Year with special worship of goddess Neelbarahi, for whom this festival is related. This special worship is done by the *Guthi Thakali* (head of the *guthi*), who are selected in turn annually to worship goddess Neelbarahi on that year. The *thakali* and *naki* (eldest woman of the *guthi*), who prepares the *puja* and offerings for worship, are required to fast until the worship commences. There are two Neelbarahi temples in Bodé which are worshipped separately by *guthi* members. The *puja* is taken to Neelbarahi temple while playing *nayakhi* (Kasahi Baja), a musical instrument from the *thakali*’s house.

For the worship it is compulsory to sacrifice a rooster and offer a sculpture made of cooked rice with eyes made of black soybean and silver plate attached to its forehead. After the worship the *guthi* members consume *samaybaji* as the offering of the Goddess and return home. And later in the evening the *se-bhoy* dinner is hosted for the *guthi* members and the sacrificed rooster’s head, wings and legs are divided into five parts and offered to the *guthi* members.

The second day begins with the preparation to worship the goddess *Kumari* of the locality. The special worship of *Kumari* is performed by the *guthi* members in the evening after the *se-bhoy* dinner on the same day.

The third day, i.e. the last day of the month of Chaitra, the *kasahi* clan performs a special worship (*Nita Puja*) to Goddess Mahalakshmi. This worship is performed every day, while playing music from *nayakhi* instruments, until the 3rd of Baisakh and does not involve any animal sacrifice.

On the same day a *lingo* (wooden pole) is erected on the courtyard of the Mahalakshmi temple. The appointed *guthi* for this task undertakes all the arrangement for selecting and erecting the wooden pole. While erecting the *lingo* the *Karmi Nayike*, i.e. the person who pierces the tongue, has to be present at the site and address the performing task.

Similarly the *Gajur guthi* and *Paschari guthi* members worship goddess Mahalakshmi and offer *Pataka* (garland made of brass plates) to the temple.

At night a big bonfire (*gushi chwegu*) is also made in front of the house of the person who is selected to pierce his tongue on that particular year. The *Karmi Nayike* motivates the person who is going to pierce his tongue and offer him ashes on his forehead, flowers and *samaybaji* as Prasad or offering of the god, to help him to be brave while performing this rite. After receiving the Prasad, he is not allowed to touch women, dogs or any polluted person; otherwise it is believed blood would come out while piercing his tongue, which is considered as a bad omen for the locals.

On the first day of Baisakh, *Pasta Thayegu* or *chyama puja* worship is performed along with singing and playing different musical instruments in front of Mahalakshmi temple. This ritual is to ask for mercy from the god for the possible mistakes which might occur during the festival. The *Pasta guthi* arranges everything required for the ritual and is performed by the family of 'Dolly Shresthas' of Bodé, and 'Bhindua Shresthas' as the guru, or the orchestrator. The Bhinduas are said to be the descendents of Bhimadutta Karmacharya. According to legend the *Pasta Thayegu* ritual was originally started by Bhimadutta himself. Once he dreamt goddess Neelbarahi being angry with him for misbehaving with her guard. She threatened him in his dream and hence he started to perform *Pasta Thayegu* Puja as *Chyama Puja* to ask mercy from the goddess before the tongue piercing festival.

During the *Pasta Thayegu* worship idols of Mahalakshmi and Bhairav are brought with traditional musical recitation. The members of the *Mahalakshmi guthi* bring ample food and drinks for *Gala Thayegu* ritual. They worship Mahalakshmi

with animal sacrifice and offer *samaybaji*. A long cloth "*pata*" hangs from the pinnacle of the temple and a musician of Bhindua clan, who plays a three mouth musical organ, has to catch the *Pata* and tie it to the temple pillar. Then *goja mari*, a conch shaped breads made of rice flour, are thrown from the pinnacle of the Mahalakshmi temple as offerings from the goddess. During this ritual different *guthis* bring *chirag* (traditional torch) and *chakala mata* (a lamp made of silver) to offer light to the deity. Apart from *Pasta musicians*, the *dafa bhajan* groups also join the festival and play the traditional religious music in front of all the chariots of the main deities of the locality, including the Mahalakshmi temple.

First day of Baisakh, also being a new year, is a very important and exuberant day of festivals in Bodé and neighboring cities of Thimi and Nagadesh. In these cities the new year begins with colorful chariot festivals of main gods and goddesses of the locality. In Bodé itself chariot festivals of Kumari (Kalika), three Ganesh, Mahalakshmi and two Neelbarahi are observed. People of this area visits each other's city and worship all the chariot gods (*ratha puja*) of respective locality.

Gala thanegu is another important ritual in which homemade liquor is poured in a ditch between two stones in Mahalakshmi temple by the head or *thakali* of the Mahalakshmi temple. If the ditch fills quickly, it is believed that the monsoon rains will arrive quickly in that year.

Another activity of the new year day is the chariot procession of all the gods and goddesses which is performed at night (*Chanheciya Jatra*). This procession starts from the Kumari temple of Lachi tole in presence of *Dhimaya guthi* playing *dhimaya* music, and *nayakhi* music played by the *Nayike Pradhan*. The *gala thanegu* ritual is performed in a ditch of Kumari sanctum by the concerned *guthi*. After *gala thanegu* ritual, goddess Kumari residing in the chariot is worshipped by red vermilion and rice and is offered a pot full of rice to the deity. The chariot is then lifted by a group of people and taken around the city. The procession is accompanied by *dhimaya* music and local people holding flaming porch (*chirag batti*); the chariot is taken to *Pancho Ganesh* and down to the temple of Kalika. The sight is spectacular by

night. The chariot is then circumambulated three times around the Kalika temple and is placed on the ground followed by worships and receiving offerings of the gods by the accompanying people.

Later the *dhimaya* music group returns to the place of Pancho Ganesh and the *Nayike Pradhan* worships the Ganesh's chariot. The chariot is then lifted up and taken in the same procession to Bhangu tole where the two Ganesh chariots and Mahalakshmi chariot is ready for the procession. After a brief worship all the chariots are lifted up together and taken to Khashi tole. In Khashi tole the awaiting chariots of two Neelbarahi join the procession. The chariot procession goes through all the streets and alleys of the city and returns back to Pancho Ganesh tole and kept in line on the courtyard of the square. However, the Kumari's chariot is only brought back to the Pancho Ganesh square early in the morning. The chariots are arranged in low in order as follows – Pancho ganesh/ Hasimala Ganesh/ Bhorikha Ganesh/ Dhon Varahi/ Ga si Varahi/ Mahalakshmi and Bhairav/ Kumari.

The most awaited day of tongue piercing festival in Bodé is on the second day of Baisakh and begins with the worship of all the gods of the chariots by the local people. The *pati*, a traditional public rest house in front of Pancho Ganesh is prepared to perform the tongue piercing festival. The *Mahadeep (bhyaya)*, a lamp made of bamboo tied in a half round shape the day before is kept ready at the side of the courtyard. People wait anxiously to observe the great festival of tongue piercing and the chariot festival.

The preparation for the tongue piercing ceremony begins at around 10:00 – 11:00 AM with the arrival of *Dhimaya Baja Guthi*, *Nayike Pradhan* and *Karmi Nayike* playing the *Nayakhi Baja*. After they reach the stage, playing the *Nayakhi Baja*, the *nakarmi* who made the needle for the tongue piercing one month before, is summoned for the ritual. The *nakarmi* comes with needle in his hand and in clear view of the local people. The *nakarmi* makes an iron needle in special design and length one month before the festival. According to the *Nakarmi*, the needle is soaked in oil nearly fifteen days before the ceremony. The oil helps kill the germs on the iron and prevent the tongue from

getting infected. After the *Nakarmi's* presence is conformed, a group of people goes to the person's house that is going to pierce his tongue along with musical recitation of *Nayakhi Baja*.

On the last invitation, the hero of the festival comes out of his house and worships all gods and goddesses' temples on his way to the place of Pancho Ganesh square, where the tongue piercing ceremony begins. After the selected person climbs up the stage and make sure he is ready, the *Nayike Pradhan* worships the needle and offers it to *Karmi Nayike*. The *Karmi Nayike*, in the presence of thousands of people, pierces the tongue of the person through his white turban. The torch, the *Bhaya Deep* is enlighten and the tongue pierced person has to carry the torch on his shoulder and go around the city wherever he likes, and is also followed by many helpers and supporters.

At the meantime the *Nayike Pradhan* worships all the deities residing in the chariot. All the chariots are taken to the Kalika temple outside the city except the Mahalakshmi chariot. The procession circumambulates Kalika temple three times and is brought back to the Pancho Ganesh square in the city. The Pancho Ganesh is then taken to Bhangu Tole and in front of the Mahalakshmi temple the needle from the tongue is taken out by *Karmi Nayike* in presence of all the local people. Then some mud from the same temple is smeared on the wounded tongue.

The needle is then stuck on the lintel of Ganesh temple on the right side of Mahalakshmi temple. After this ritual is completed, the tongue pierced person worships the *Nrteyshwor Mahadev* shrine on the side of the Ganesh temple and only then he is allowed to eat. The whole day the chariot procession goes through the streets of Bodé, just as the former night's procession, and ends at Lachi Tole square.

The concluding ceremony follows with the handing over another *guthi* member who has to take responsibility to arrange the festival the following year. The person of the new *guthi* welcomes the gods and goddesses at their house alongside with their wives.

The people of Bode feast on the last day of the festival, 3rd Baisakh and also worship all

the temples in the area with or without animal sacrifice.

It is relevant to conclude that this festival signifies the way the famous sociologist Max Weber analyzed the sociology of religion asking how it is that religious meanings ever come to matter human beings, given that pressing material concerns invariably dominates most of life. In his view, the answer is a historical one. Individual men and women, seeking to survive and prosper, originally come to accept help from magicians and other who claim extraordinary powers. He claims that magic is elementary form of religion and it is practical action aimed at achieving earthly benefits. When the magician invokes special powers or in Weber's term "charisma", he accounts for those powers by claiming that spirit or other beings are concealed behind and responsible for the activities of the charismatically endowed natural objects, artifacts, animals or persons. The charismatic behavior leads to extraordinary power and finally creating a new realm of experience. Thus at past only the things or events that actually exist or take place played a role in life but now certain experiences, of a different order in that they only signify something, also play a role in life. The charismatic activity transformed from a direct manipulation of forces into a symbolic activity.

Current Issues and Recommendations

This tongue piercing festival has been taking place during the Bisket Jatra for hundreds of years; and one of the biggest issues concerning the continuation of this culture and festival is the interest, willingness and participation of the volunteers, guthis and the local people since it is part of the broader tangible and intangible cultural heritage. As per UNESCO's The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (Paris, 17 Oct 2003) defines intangible cultural heritage as:

"The practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artifacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible heritage transmitted from generation to

generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity."

In the interim constitution of Nepal, the government has laid down provisions to conserve and safeguard every community's language, script, culture and cultural heritage. Similarly, in the Cultural Policy of 2063, the government has also laid down various policies to identify and conserve festivals and rituals of every community in Nepal and to maintain unity in diversity, which is the identification of Nepalese society.

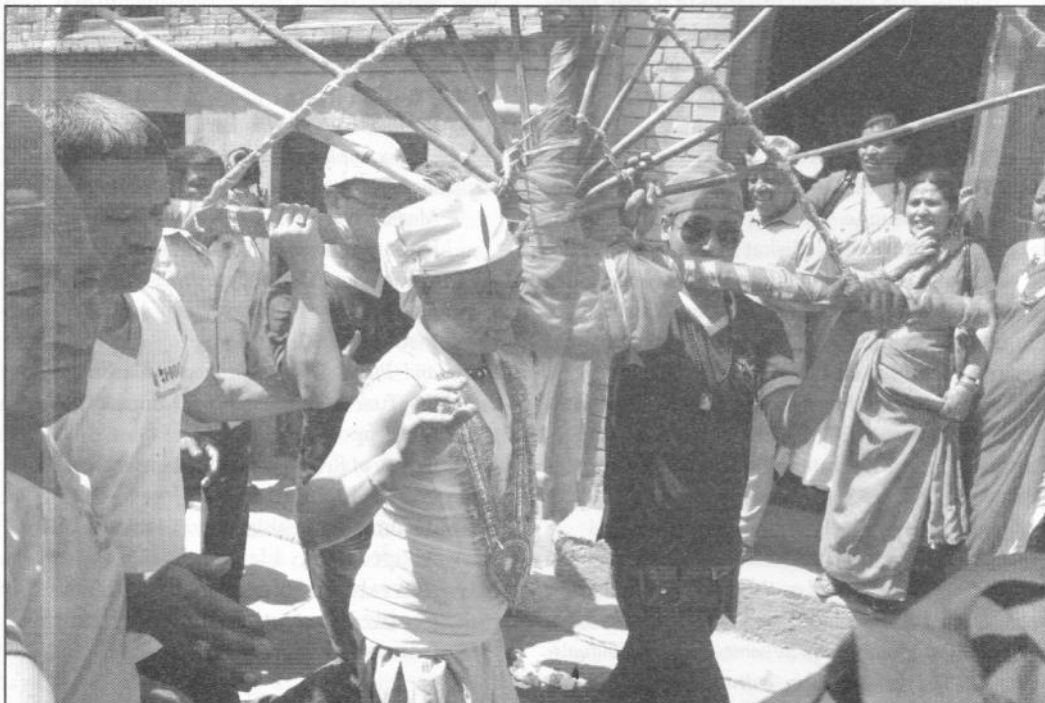
Hence, although the government has provided such guidelines and policies to safeguard our nation's vast amount of tangible and intangible cultural heritage, with regard to the tongue piercing festival observed during Bisket Jatra, it is essential that both the government and the community, groups and individuals of this region realize the importance of this festival and safeguard this intangible cultural heritage with respect, which has a potential to have an outstanding national and international value.

References :

- Aitihāsik Shahar Bode Ek Parichaya*, Smarika, Jhi Pucha Saphu Dhuku Pustakalaya, 2057
- Kathmandu Upatyaka ka Sanskritik Sampadaharu*, Madhayapur Thimi Nagarpalika. Shri Panch Ko Sarkar, Sanskriti, Paryatan Tatha Nagarik Uddhayan Mantralaya. 2061
- Nepal Ka Chadparva*, Hariram Joshi, Joshi Research Institute, 2060
- Space and Place: The Perspective of Experience*, Yi-Fu Tuan, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN, 1977.
- The Sociology of Religion*, Max Weber, Beacon Press, Boston, 1922
- www.documentingreality.com, 1 January 2012
- www.wikipedia.org, 1 January 2012
- <http://www.hindu-blog.com/2007/01/why-do-people-pierce-their-body-with.html>, 1 January 2012

Mahalakshmi Temple of Bode

Juju Bhai Bans Shrestha on the procession for the sixth time

सोमपति इन्द्र

- प्रा.डा. वीणा पौडेल

माता	: अदिति (दक्षकी जेठी छोरी)
पिता	: कश्यप
पत्नी	: शची (इन्द्राणी/पौलोमी), श्रुतावती
सन्तान	: अर्जुन (कुन्ती पुत्र), वाली (आरुणी पुत्र), जयन्त (शची पुत्र), कुत्स (अदुर्भ), पाकशासनि
अष्ट दिक्पाल	: इन्द्र, अग्नि, यम, निऋति, वरुण, वायु, कुबेर, इशान ।
राजुभाइ	: धाता, मित्र, अर्यमा, इन्द्र, वरुण, अंश, भग, विवस्वान्, पूषा, सविता, त्वष्टा, विष्णु । (बाह् आदित्य)
सहर	: अमरावती
दरवार	: वैजयन्त प्रासाद
रथ	: जैत्रथ
सारथि	: मातलि
वगैचा	: नन्दन वन
वाहन	: ऐरावत हात्ती/उच्चैश्रवा घोडा
आयुध	: वज्र (ऋषि दधीचीको हाडद्वारा निर्मित)
जुमल्याह भाइ	: अग्नि
सौतेनी	: आमा : दिति
सौतेनी भाइहरू	: मरुद गण (७x७=४९)
प्रतिमा लक्षण	: १ शिर, २ हात, ३ आँखा/१००० आँखा सेतो र सुनौलो रङ ।
स्रोत	: महाभारत, शल्य पर्व, वन पर्वअन्तर्गत तीर्थ यात्रा पर्व र हरिवंश

पृष्ठभूमि

वैदिक देवता इन्द्रको उल्लेख वेद, उपनिषद् महाभारत र विभिन्न पुराणहरूमा छ । ऋग्वेदको २५० वटा सूक्तमा इन्द्रको एकल र अन्य ५० वटा सूक्तमा अन्य देवतासँगै वर्णन छ ।^१ इन्द्र वैदिक युगका सर्वप्रिय देवता हुन पौराणिक कालमा अष्ट दिक्पाल मध्ये एक र देवताका राजाको रूपमा इन्द्रको प्रसिद्धी अझै बढेको पाइन्छ । ऋग्वेदमा इन्द्र र दानव

वृत्रासुरको युद्धको वर्णन छ ।^२ वेदको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने अधिकांश व्यक्तिहरूले वृत्रासुर (वृत्र) लाई सुख्खा (अन्तवृष्टि) र इन्द्रलाई वृष्टिका देवता भनेर वर्णन गरेका छन् । यसरी नै वृत्र (वृत्रा) लाई हिउँको प्रतीक मानेर, इन्द्रलाई हिउँ पगालेर पानी बनाउने तेजिलो सूर्य भनिएको छ ।^३ वृत्रलाई अकाल, अनावृष्टिको प्रतीक दानव र इन्द्रलाई सकाल, वृष्टि र युद्धका देवताको रूपमा वर्णन गरिएको छ । इन्द्रले वृत्रसँग लामो समयसम्म युद्ध गरेका थिए ।^४

वेदमा इन्द्र

ऋग्वेदको प्रथम मण्डलको ३२ औं सूक्तमा इन्द्रका पराक्रमहरूको उल्लेख छ । अहि नामक मेघको वध गर्नु, बादललाई छिन्नभिन्न गरेर पृथ्वीमा वृष्टि गराउनु, पर्वतहरूलाई भेदन गरेर एक प्रकारले ताल परेको पानीलाई नदीका रूपमा प्रवाहित गर्नु आदि तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ ।^५

“अब म इन्द्रका पराक्रमयुक्त कार्यहरूको चर्चा गर्दछु जुन वज्रधारीले पहिले गरेका थिए । उनले मेघलाई वज्रले काटेर छिन्नभिन्न पारे र जलाशयलाई भेदन गरी पर्वतहरूको बीचबाट नदीहरूलाई काटेर प्रवाहित गरे ।”^६

ऋग्वेदका विभिन्न ऋचाहरूमा इन्द्रलाई युद्धका देवता भन्दै देवगणको रक्षाका लागि विभिन्न शत्रुहरूको वध गरेको उल्लेख छ । “(इन्द्रले) वृत्रलाई (आफ्नो) महान् शस्त्र वज्रद्वारा मारे, वृत्रभन्दा ठूलो शत्रु व्यंसलाई मारे । बन्चरोद्वारा काटेर पल्टाइएका वृक्षका हाँगाहरूसमान त्यो राक्षस पृथिवीको काखमा सुतिरहेको छ ।”^७

इन्द्र र तिलोत्तमा

इन्द्रले गरेका कार्यअनुसार उनका विभिन्न नामको उल्लेख वेद, पुराणमा छ । युद्धमा वृत्रलाई हराएपछि वृत्रहन, त्यस्तै शरीरभरि आँखा भएकाले सहस्राक्ष, सहस्रलोचन, सहस्रनेत्र, धुप्रै पुर सहरहरू नष्ट गरेपछि पुरन्दर ।^८ अमरकोषमा इन्द्रको ३५ वटा नाम उल्लेख गरिएको छ ।^९

इन्द्रको सम्पूर्ण शरीरमा भएको आँखाबारे शास्त्रमा रोचक प्रसङ्ग वर्णित छ । महाभारतको आदिपर्वान्तर्गत विदुरागमन राज्य लम्भपर्वमा वर्णन गरिएअनुसार विश्वकर्माले ब्रह्माको आज्ञा अनुरूप एक दिव्य युवती निर्माण गरे ।¹⁰ तीनै लोकमा भएको चर र अचर दर्शनीय पदार्थको सारांश त्यस युवतीको शरीरमा सङ्ग्रह गरियो । उत्तम रत्नहरूको तिलतिल अंशद्वारा निर्माण गरिएकी त्यस सुन्दरीलाई ब्रह्माले 'तिलोत्तमा' नाम राख्नुभयो । अप्सरा तिलोत्तमालाई सुन्द र उपसुन्द नामका असुरहरूमा फुट ल्याउन, भगडा गराउन वातावरण बनाउने काम सुम्पियो ।¹¹ आफ्नो कार्यका लागि प्रस्थान गर्न लाग्दा तिनले देवमण्डलीलाई परिक्रमा गरिन । आआफ्नो स्थानमा धैर्यपूर्वक बसेका देवगण तिलोत्तमालाई हेर्न उत्सुक थिए । तिलोत्तमा जता जान्थिन देवताहरूको आँखा उतै जान्थ्यो । तिलोत्तमालाई हेर्न शिवको दक्षिण, पश्चिम र उत्तर पार्श्वतर्फ मुख (शिर) प्रकट भयो ।¹² यस्तै गरेर इन्द्रको पनि अगाडि पछाडि र पार्श्व भागमा ठूलाठूला राता आँखाहरू प्रकट भए ।¹³ यसरी पूर्वकालमा अविनाशी भगवान् महादेवको चार मुख र बलहन्ता इन्द्रको हजार आँखा प्रकट भए ।

यसरी इन्द्र सहस्रलोचन हुनुको रोचक कारण महाभारतमा उल्लेख छ । रामायणमा यसै प्रसङ्गलाई अहिल्या र ऋषि गौतमको श्राप भनिएको छ । अध्यात्म रामायण, वाल्मीकि रामायण, कम्ब रामायण, तुलसीकृत रामायण सबैमा देवराज इन्द्र, गौतम ऋषि, अहल्या र त्रेता युगका रामको प्रसङ्ग जोडिएको छ । त्यहाँ वर्णन गरिएका घटनामा सामान्य अन्तर भए पनि चूरो भने उस्तै छ ।

इन्द्र र अहल्या

अहल्या, कुन्ती, तारा, मन्दोदरी र द्रौपदी आदि पञ्च कन्यालाई स्मरण गरेमा महापातक नाश हुन्छ ।¹⁴ वाल्मीकिले गौतम ऋषिको तपोबल र इन्द्रको स्वरूप परिवर्तनबारे बालकाण्डमा चर्चा गरेका छन् । विश्वामित्रसँग मिथिलापुरी जनकपुर जाने क्रममा एउटा उपवनमा पुरानो सुनसान आश्रम देखे र रामले सोधे, "भगवन् ! यो कस्तो स्थान हो ? हेर्दा आश्रम जस्तै छ, तर एक जना पनि मुनि देखिँदैनन् । यो आश्रम कसको थियो ? कृपया बताइदिनुस् ।"¹⁵

रामको जिज्ञासापछि विश्वामित्रले अहल्या, ऋषि गौतम र देवराज इन्द्रको बारेमा पूर्वकालमा घटेको घटना जस्ताको त्यस्तै गरेर बताए । पूर्वकालमा यसै ठाउँमा महात्मा गौतमको आश्रम थियो । गौतम, पत्नी अहल्यासँगै त्यहीं आश्रममै पूजा, यज्ञ र तपस्या गर्दथे । अहल्याको जागर र गौतमको तपोवनले आश्रम सफा, सुगन्ध र धपक्क बलेको थियो । देवलोकाबाट देवताहरू पनि बेलाबेलामा गौतमको आश्रममा आएर, त्यहाँको वातावरणको प्रशंसा गर्दथे । एक दिन शचीपति इन्द्र, गौतम

मुनि नभएको बेला त्यहाँ आश्रममा आए । इन्द्रको मनमा कुविचार आयो, उनले अहल्यासँग समागम गर्ने विचार गरे । अहल्याले पनि इन्द्रको प्रस्ताव स्वीकार गरिन् ।¹⁶

समागमद्वारा आफू कृतार्थ भएको उदगार व्यक्त गर्दै अहल्याले गौतम ऋषिको श्रापबाट बाँच्न इन्द्रलाई सल्लाह दिएको उल्लेख वाल्मीकि रामायणमा छ ।¹⁷ इन्द्र आश्रमबाट निस्कन लाग्दा गौतम ऋषिसँग जम्काभेट भयो । इन्द्रको आनीबानीसँग परिचित ऋषिलाई कुरो बुझ्न बेर लागेन । ऋषिले आँखा रातोरातो पाँदै सराप दिँदै, हे दुर्मते ! मेरो रूप धारण गरेर जुन पापकर्म तैले गरिस्, त्यसको पापले त विफल (अण्डकोषरहित) हुने छस् । ऋषि गौतमले आफ्नी पत्नी अहल्यालाई हेरेर भने, दुराचारिणी ! तैले पनि लामो समयसम्म दुःख, कष्ट सहेर, सबैसँग लुकेर यो आश्रमभित्रै बसेर आफ्ना दिनहरू बिताउनु परोस् । दशरथ-कुमार राम यो वनमा आएपछि तेरो उद्धार हुन्छ । रामलाई आतिथ्य सत्कार गरेपछि तेरो लोभमोह दोष सबै पर जान्छ, त्यसपछि पवित्र शरीर लिएर प्रसन्न भएर मकहाँ आउनु ।¹⁸ यसरी आफ्नी पत्नीलाई कठोर ढुङ्गा जस्तै जीवनयापन गर्ने सराप दिएर गौतम हिमालयमा तपस्या गर्न गए ।

भानुभक्तको रामायणमा यसै घटनालाई अलि फरक ढङ्गले वर्णन गरिएको छ ।¹⁹ वाल्मीकि रामायणमा जस्तो अहल्याले इन्द्रलाई चिनेपछि पनि समागम गर्न स्वीकृति दिएको वर्णन भानुभक्त रामायणमा छैन । नक्कली गौतमलाई गौतम ऋषिले देख्दा, आश्चर्य मानेको र योनिमा लुब्ध भएकोले शरीरभर नै हजार योनि उत्पन्न हुने सराप दिएको उल्लेख छ । रिसले आँखै नदेखेका गौतमले आफ्नी पत्नी अहल्यालाई पनि पत्थरमा परिणत हुने र रघुनाथको चरण परेपछि मात्रै मुक्ति प्राप्त हुने सराप दिएका थिए ।²⁰ अध्यात्म रामायणमा इन्द्रले ऋषि गौतमसँग कामले वशीभूत आफूले गरेको पापको प्रायश्चित्त गर्न तयार रहेको भन्दै आफ्नो रक्षा गर्न वारम्बार अनुरोध गरेको वर्णन ।²¹ ऋषिले योनिलम्पट इन्द्रको शरीरमा सहस्र भग (योनि) हुने सराप दिए । अहल्या आश्रमकै भित्र हात जोडेर उभिएकी थिइन् । डरले धरधर कामिरहेकी अहल्यालाई हेर्दै ऋषि गौतमले भने, "हे दुष्ट ! त मेरो यही आश्रममा निराहार बसेर घामपानी र हावाहुरी सहेर परमात्मा रामको ध्यान गर । अबदेखि मेरो यो आश्रम विभिन्न जीवजन्तुरहित हुनेछ ।"²²

धेरै वर्ष बितेपछि दशरथ नन्दन रामचन्द्र भाइ लक्ष्मणसहित यहाँ आउनुहुन्छ, त्यही बेला तेरो आश्रयभूत शिलामा दुवै चरण राखेपछि त पापमुक्त हुनेछस् । अहल्या ! तैले त्यही बेला श्रीरामको भक्तिपूर्वक पूजन, परिक्रमा र नमस्कार गरेर स्तुति गर्नु, सरापबाट मुक्ति पाउनेछस् । त्यसपछि पहिला जस्तै मेरो सेवा गर्नु ।²³ यसरी गौतम ऋषि कडा शब्दमा

कडकिएपछि इन्द्र र अहल्या दुवैले आआफ्नो सराप स्वीकार गरेर समयको प्रतिक्षामा बसे । गौतम ऋषिको तपस्या, अध्ययन, मननबाट सन्तुष्ट भएर ब्रह्माले मुनिवरको सेवाका लागि अहल्यालाई पृथ्वीलोकमा पठाएका थिए । ब्रह्माकी छोरी अहल्या मुनिवर गौतमको सल्लाहअनुसार रामको ध्यान गर्न थालिन् । रामको स्तौत्र नियमित रूपमा पढ्न थालिन् । लक्ष्मणसहित रघुनाथको स्तुति गरेर अहल्याले प्रातः र साँझ विताउन लागिन् । अहल्याले रामलाई सम्बोधन गरेर पढेको स्तोत्रको महिमा र व्याख्या अध्यात्म रामायणमा छ ।

अहल्याले विष्णुको विभिन्न अवतारलाई नमन गर्दै, पूर्वकालमा प्रभुले एकै पाउले सम्पूर्ण त्रिलोक नापेको स्मरण गरिन् । उनले भनिन्, "हे प्रभो ! तपाईं नै जगत्को आदिकारण तपाईं नै जगत्-रूप र तपाईं नै आश्रय दाता हुनुहुन्छ । समस्त प्राणीबाट पृथक् तपाईं अद्वितीय परब्रह्मरूपबाट प्रकाशमान हुनुहुन्छ । हे राम ! तपाईं अकारको वाच्य हुनुहुन्छ । तपाईं नै बाणीको अगोचर परम पुरुष हुनुहुन्छ । हे प्रभो ! वाच्यवाचक (शब्द-अर्थ) भेदबाट तपाईं नै सम्पूर्ण जगत्-रूप हुनुहुन्छ ।¹²⁸ कथा सरीतसागरमा इन्द्रसँग सम्बन्धित यसै घटनालाई केही फरक ढङ्गले व्याख्या गरिएको छ । गौतम ऋषिको रूप बनाएर अहल्याको कोठामा बसेका इन्द्रले, ऋषि घरभित्र प्रवेश गरेको थाहा पाउनेवित्तिकै विरालोको रूप धारण गरे ।¹²⁹ गौतमलाई केही भएको, त्यहाँ कोही भएको जस्तो लाग्यो, उनले ठूलो स्वरमा सोधे, को हो ? को छ यहाँ ? अहल्याले डराउँदैडराउँदै कापेको स्वरमा भनिन्, मार्जार (विरालो) प्राकृतमा भनिन् यसो टिओखु मज्जारो (एष स्थितः खलु मार्जारः) यसको दुवै अर्थ लगाउन सकिन्छ । यो मार्जार हो, अर्थात् मेरो जार हो ।¹³⁰ यसरी अहल्याले भुटो नबोलेको तर्क पनि गरिएको छ । संस्कृतमा अहल्या मैत्रेयी भन्ने एउटा संज्ञा छ । इन्द्रलाई 'अहल्याप्रेमी' (अहल्यायै जार) पनि भनिएको छ ।¹³¹

विभिन्न साहित्यिक ग्रन्थमा पनि इन्द्र र अहल्याको सम्बन्धको बारेमा चर्चा छ । वैदिक साहित्यको विभिन्न ग्रन्थमा इन्द्र र अहल्याको बारेमा केही न केही उल्लेख पाइन्छ । महाभारतमा गौतमलाई अहल्याको पति भनिएको छ । वैदिक साहित्यमा इन्द्रले आफूलाई गौतम भनेका छन् । जैमिनीय ब्राह्मण तथा षड्विंश ब्राह्मणमा यसै विषयलाई विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ । प्राचीनकालमा देवता र असुरहरूमा युद्ध भइरहेको थियो । इन्द्रले गौतम ऋषिलाई देवताहरूको गुप्तचर भएर असुरहरूको गोप्य कुरा पत्तो लगाएर बताउन अनुरोध गरे तर ऋषिले ठाडै अस्वीकार गरे । समस्याको समाधान गर्न इन्द्रले आफू गौतमको रूप धारण गरेर गुप्तचर बन्ने प्रस्ताव राखे । ऋषि गौतमले यसमा स्वीकृति प्रदान गरे । यसै कथाको आधारमा इन्द्रलाई 'अहल्याजार' भनेर सम्बोधन गरियो ।¹³²

शरीरमा कतै पनि हल (कुरूपता) नभएको सुन्दरी अहल्यालाई ब्रह्माले निर्माण गरेपछि धरोहरको रूपमा गौतम ऋषिको आश्रममा राखे । अहल्याको सौन्दर्य देखेर धेरै जना मक्ख थिए । इन्द्रले त मनमनै अहल्या पाउने अभिलाषा पनि गरेका थिए । ब्रह्माले गौतम ऋषिको आश्रममा व्यवस्था गर्न अहल्यालाई खटाए । केही वर्ष वितेपछि ऋषि गौतमले अहल्यालाई ब्रह्माकहाँ फर्काइदिए । गौतमको ध्यान, तप, निष्ठा र सत्चरित्रबाट ब्रह्मा प्रभावित भएर गौतमलाई अहल्या प्रदान गरेको उल्लेख शास्त्रमा छ ।

रङ्गनाथ रामायणमा वर्णन गरिएअनुसार गौतम ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न इन्द्रले अहल्याको सतीत्व नष्ट गरेका थिए । ब्रह्मवैवर्त पुराणमा पनि इन्द्रको दुराचारको वर्णन छ । कृतिवास रामायणमा इन्द्रलाई गौतमको आश्रममा बस्ने प्रिय शिष्य भनिएको छ ।¹³³ इन्द्रले कुखुराको भालेले जस्तै बासेर विहान भएको भ्रम उत्पन्न गराउँथे भन्ने वर्णन रङ्गनाथ रामायण र तत्वसङ्ग्रह रामायणमा छ ।¹³⁴ विहान सबेरै आफ्नो नीत्य कर्म, स्नान, जप, ध्यान गर्न पर्ने भएकोले ऋषि गौतम आधा रातमै आश्रमबाट गएपछि इन्द्रले निर्धक्कसँग दुराचार गर्न पाउने आशय 'कुखुरा वास्ने' बाट सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । अधिकांश रचनामा अचानक आश्रममा पुगेका गौतम ऋषिले अहल्या र इन्द्र दुवैलाई सराप दिएको वर्णन छ । सहस्रभगवान् इन्द्र, गौतमी नदीमा स्नान गरेपछि सहस्राक्ष भएको उल्लेख ब्रह्मपुराणमा छ । पद्मपुराणमा भने देवीको वरदानपछि इन्द्रको शरीरमा भएका योनी, आँखामा परिवर्तित भएको प्रसङ्ग छ ।

वृत्रहन

इन्द्रका ३५ वटा नाममध्ये वृत्रहन एउटा हो । संस्कृत शब्दकोशमा वृत्रको अर्थ शत्रु, अन्धकार, बादल र वृत्रासुर भनिएको छ । वेदमा इन्द्र र वृत्रासुरको प्रसङ्ग धेरै ठाउँमा आएको छ । पौराणिक ग्रन्थहरूमा पनि इन्द्र र वृत्रासुरको युद्धको उल्लेख पाइन्छ । विश्वरूपलाई इन्द्रले मारेकोले इन्द्रलाई मान त्वष्टा नामका प्रजापतिद्वारा यज्ञ गरेर, यज्ञ कुण्डद्वारा वृत्रासुर उत्पन्न गरिएका हुन । उनको नाम र कामको चर्चा विभिन्न शास्त्रहरूमा छ । इन्द्रको वर्णनमा वृत्रसँगको युद्ध र विजय नै मुख्य विषय हो । इन्द्रको जीवनमा वृत्रसँगको युद्ध र सफलता सर्वश्रेष्ठ घटना हो ।¹³⁵ निरुक्तका रचनाकार यक्षले सोधेका छन्, को वृत्र ? अर्थात् वृत्र को हुन् ? यसमा धेरै तर्कवितर्क गर्दै उनले निष्कर्ष दुइवटा निकालेका छन् ।

(१) त्वष्टाका छोरा हुन वृत्र

(२) विशेष प्रकारका बादल हुन वृत्र ।

वैदिक ग्रन्थहरूको आख्यानलाई दुई धारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(१) ऐतिहासिक धार

(२) प्राकृतिक धार ।

प्रकृति पूजा र यज्ञ अनुष्ठान कार्य गर्ने प्रचलन वैदिक समयमा थियो । त्यसैले प्रकृतिका विभिन्न महत्वपूर्ण तत्वहरूलाई नै वैदिक देवताहरूको स्वरूपमा परिवर्तित गरेको देखिन्छ । नदी, बादल, पानी, रूख, माटो र हावालाई नै समय अनुरूप विभिन्न देवताहरूको स्वरूपमा स्थापित गरिँदै गयो । विद्वान् लेखक यक्षले वेदको गहन अध्ययन गरेपछि इन्द्रको बारेमा एउटा रोचक तर्क प्रस्तुत गरेका छन् ।^{३२}

वज्र (चट्याड) लाई नै इन्द्रको रूपमा परिवर्तन गरेर पूजा, आराधना सुरु गरिएकोले नै अन्तरिक्षको देवतामा उनको स्थान भएको हो । बादललाई इन्द्रले वज्रको प्रयोगद्वारा छिन्नभिन्न पारेर वर्षा गराउँथे ।^{३३} इन्द्र र वृत्रको युद्धको वर्णन पद्दा चट्याड, पानी, गड्याडगुडुड, अति वर्षाजस्ता प्राकृतिक घटनाको सूचक जस्तो लाग्दछ । इन्द्रले वृत्रलाई ताकेर हान्दा पृथ्वी र स्वर्ग डरले धररर काम्ये । रूखहरू इन्द्रको हुँकारले डराउँदै झुकेर प्रणाम गर्दथे । (१.५५.४; ख ३२.१०० ।^{३४} पानीमा लुकेर पानीको बहाव रोक्ने राक्षस (वृत्र) लाई इन्द्रले मारे ।^{३५} इन्द्रले पहाड फोरेर, पानी खोलेको र गुफामा थुनिएका गाईहरूलाई छोडिदिएको वर्णन पनि वेदमा छ । (१। ३२, २. ५.७.६, ३. ३६.६) ।^{३६}

इन्द्र, उपासकलाई लक्ष्यमा पुग्न र व्यक्तित्वको विकास गर्न मद्दत पुऱ्याउँछन् भन्ने आशय ऋग्वेदमा पाइन्छ । त्यस्तै इन्द्रले अनिष्ट गर्ने दुष्ट प्रवृत्तिलाई अनेक साधनले विनाश गर्दछन् भन्ने आशय यसरी व्यक्त गरिएको छ, “पृथ्वीमा सुतेको वृत्रका बलिया किल्लाहरूलाई इन्द्रले भत्काए । सिङ भएको वृत्रलाई मारे । हे धनवान् इन्द्र ! तिम्रो जित वेग र जति बल छ त्यसले युद्ध गर्न चाहने शत्रुलाई वज्रले मार्यौं ।^{३७} यसरी नै ऋग्वेदमा इन्द्र र वरुण दुवैलाई आह्वान र स्तुति गरिएको सूक्त छन् । हे इन्द्र र वरुण ! यज्ञमा तिम्री दुईनै श्रेष्ठ छौं । शत्रुनाशक, वीरहरूमध्ये अत्यन्त बलशाली, धनीहरूमध्ये अत्यन्त दानी, सबै सेनासहितका, धेरै बल भएका ती तिम्री दुई नै सत्यद्वारा वृत्रलाई मार्ने होओ ।^{३८} यसरी ऋग्वेदमा इन्द्र र वरुण दुवै देवलाई श्रेष्ठ देवताका रूपमा वर्णन गरेर शत्रुनाश गरिदिने कामना गरिएको छ ।

सोमपति इन्द्र

वेद, उपनिषद्, महाभारत र विभिन्न पुराणहरूमा इन्द्रको उल्लेख छ । वैदिक युगका सर्वप्रिय देवता हुन इन्द्र । इन्द्रलाई वृष्टि र वृत्रलाई अनावृष्टिको प्रतीक मानेर रचित सूक्तहरू वेदमा थुप्रै छन् । अन्तरिक्षका देवता इन्द्रलाई वर्षा, उर्वरा शक्ति र युद्धको देवताको रूपमा वेद र पुराणमा वर्णन गरिएको छ । पूर्व दिशाका दिक्पाल इन्द्रको जात्रा, इन्द्रजात्रा काठमाडौंको प्रमुख जात्रा हो ।

सोमपति

वेदमा इन्द्रलाई सोमपति भनिएको छ । सोम=चन्द्रमा पति=मालिक अर्थात् सोमपति शब्दको अर्थ, सोम (चन्द्रमा/विशेष प्रकारको लता) का मालिक हो । वेद र विशेष गरेर ऋग्वेदको नवौं मण्डलमा सोमको आह्वान, प्रशंसा र गुणको वर्णनले परिपूर्ण छ ।^{३९} ऋग्वेदीय देवताहरूको महत्वको बारेमा भन्नुपर्दा अग्नि र इन्द्रपछि, सोमको स्थान छ ।

सोमको उल्लेख दुई प्रकारले गरेको पाइन्छ, (१) आकाशमा प्रत्यक्ष रूपमा देखिने चन्द्रदेव र (२) स्वर्गीय सोमगा (सोम लता) को रस ।

आर्यहरूले सोमरसलाई अमृत सरह नै मान्नुमा यसमा भएका थुप्रै गुणहरू नै हुन् । वैदिक समयमा सबैको प्रिय पदार्थमा सोमरस पर्दथ्यो ।

सोमरस पान गरेर अमरत्व प्राप्त गरेको वर्णन ऋग्वेदमा छ, “अमाय सोमममृता अभूम अगन्म ज्योतिरविदाम देवान्” अर्थात् हामीले सोमरस पान गर्‍यौं, हामी अमर भयौं, हामीले ज्योति, ज्ञान र ईश्वर प्राप्त गर्‍यौं ।^{४०} (ऋ. ८.४३.३)

शास्त्रमा वर्णन गरिएअनुसार स्वर्गमा मात्रै प्राप्त हुने सोमलता, मानिसहरूलाई स्वस्थ बनाउन पृथ्वीमा ल्याइएको थियो ।

“मातीरश्वाले तिम्रीहरूमध्ये एकलाई आकाश (स्वर्ग) बाट र दोस्रोलाई श्येनपक्षी (गरुड) ले पर्वतको टुप्पोबाट पृथ्वीमा ल्याए ।”

(ऋ. १.९३.६)

(ऋ. ९.६१.१०)

यसरी सोमलता र अमृत स्वर्गबाट पृथ्वीमा ल्याएको वर्णन छ ।

सोमरस बनाउने विशेष तरिका थियो । सोमलता कूट्ने, छान्ने र विभिन्न खाद्य पदार्थमा मिसाउने पद्धति पनि निकै रोचक र महत्वपूर्ण छ । वैदिक सभ्यताका निर्माता सप्त सिन्धुका आर्यहरू ‘सोम सम्प्रदाय’ का अनुयायी रहेको तर्क वैदिक साहित्य अध्ययन गर्ने विज्ञहरूले बताएका छन् ।^{४१} फलफूलको रस पनि विभिन्न पूजामा प्रयोग गरिन्थ्यो ।

इरानमा बस्ने आर्यहरूको एउटा समुदायले पूजामा प्रयोग गर्ने विभिन्न वस्तुहरूमध्ये अनारको रस पनि पर्दथ्यो ।^{४२} सोमलतालाई धेरैले हिमाली भेगमा उम्रने विरुवा मानेका छन् । यसको वैज्ञानिक नाम *Asclepias acida* हो । धेरै मात्रामा हिमाली भेगमा उम्रने *Sarcostema Viminalis* परिवारको विरुवालाई सोमलता भनिएको सम्भावना पनि छ ।^{४३}

हिमाली क्षेत्रको विशेष भागमा मात्रै उम्रने यस्ता विरुवालाई मानिसका फीरन्ते, घुमन्ते समुदायले अन्य स्थानमा लगेर राम्रो मूल्यमा विक्री गर्दथे ।^{४४} भगवानलाई अर्पण गरेपछि, ऋषि, पण्डितहरूले सोमरस पान गर्दथे ।^{४५}

सोम मूल्यवान्, शक्तिशाली औषधि नै थियो । सोमले आरोग्य, आनन्द, आयु, वीर्य, प्रतिभा मेधा प्रदान गर्ने विश्वास गरिन्थ्यो ।^{१६}

३६ अंगुल लम्बाइ, १८ अंगुल चौडाइ भएको फलकमा सोमलतालाई राखेर अभिमन्त्रित जल छर्कदै चारवटा दुइजाले कुटेर मसिनो बनाउनु पर्दछ । कुटेको लेदोलाई विशेष प्रकारको भाँडोमा हालेर, पानी मिसाउनु पर्दछ । पवित्र वस्त्रले छानेर निकालेको सोमरस यज्ञमा होम गरेर देवतालाई चढाएपछि खान योग्य मानिन्छ ।^{१७}

सोमरसमा दूध, दही, घिउ, मह, पानी, जौको सत्तु र २१ वटा गाईको दूध मिसाउने विधि पनि छ ।^{१८}

काठको मूसलले ओखलमा सोमलता कुट्ने, मथानी समातेर सोम मन्थन गर्ने, रस निकालेर इन्द्रदेवलाई चढाउने न्यसर्पाछि, बचेको गाग्रोमा राख्ने विधानको उल्लेख शास्त्रमा छ ।^{१९} दूधमा मिसाएको सोमरसलाई गवाशिर, दहीमा मिसाएकोलाई दध्याशिर र मकैमा मिसाएकोलाई यवाशिर भनिन्थ्यो । तयार सोमरसलाई इन्द्र, अग्नि र वायुलाई चढाएर गाग्रोमा राखिन्थ्यो ।^{२०}

सोमलताको पात रातो, पहुँलो र कालो रङको पनि हुन्थ्यो । सुश्रुत संहितामा लेखिएअनुसार शुक्लपक्षमा सोमलताको एउटा, एउटा पात बढ्दै पूर्णिमामा पन्ध्रवटा पात हुन्थ्यो र कृष्णपक्षमा क्रमशः एउटा एउटा पात भरेर लहरा नाङ्गै हुन्थ्यो । यही समान गुणले गर्दा नै सोमलाई चन्द्रमा भनिएको हो । सुश्रुतमा वर्णन गरेअनुसार सोमरस राख्न सुवर्णपात्रको आवश्यकता पर्दथ्यो । हिमालय पर्वत, भील, व्यास नदी, सिन्धु र सुषोमा (सोहान नदी) आदि ठाउँ सोमलताको उद्गम स्थल हो ।^{२१}

हिमालयमा पाइने एक प्रकारको वनस्पति 'गुडूच' को सरलाई पनि आजभोलि कतैकतै सोमरस भनेर विक्री गरिन्छ । विभिन्न यज्ञ गर्दा विधानअनुसार चढाउन पर्ने सोमलताको अभावमा एक प्रकारको वनस्पति 'पूतिक तृण' अथवा 'फाल्गुन' को प्रयोग गर्ने चलन छ । यसमा भएको गुणको कारणले गर्दा नै वैदिक समयमा पौष्टिक दूधका लागि गाईलाई समेत सोमलता खाइन्थ्यो ।^{२२} गाउँमा सोमलता र रस बेच्ने चलन पनि थियो । सोमलता विक्री गर्नेलाई सोमविक्रयी भनिन्थ्यो ।^{२३}

इन्द्रदेवलाई थुप्रै गाग्रो सोमरस चढाइन्थ्यो । पृथ्वीलोकका मानिसले आफ्ना कार्य सिद्धि गर्न इन्द्रदेवलाई आह्वान गरेर घैंटोभरि सोम चढाउँथे ।

सोमरस दुर्लभ वा केही व्यक्तिले मात्रै पिउने पेयपदार्थ थिएन । सोमरस थुप्रै गाग्रोभरि हुन्थ्यो । इन्द्रको विशेष पौष्टिक पेयपदार्थको रूपमा सोमरसको उल्लेख वेदमा पाइन्छ । ऋग्वेदमै इन्द्रलाई सम्बोधन गर्दै भनिएको छ, "हे इन्द्र ! दुध-मिश्रित सेतो सोम पिउ । हे इन्द्र ! सोम बनाउन योग्य साथीहरू तिमीलाई चाहन्छन्, सोम तयार गर्दछन्,

हविहरू ग्रहण गर्दछन् ।" सोमरसलाई कसैकसैले सुरासँग दाँजेर, त्यसरी नै वर्णन गरेका छन् । जुन तुलना गलत हो । वैदिक समयमा सोम पवित्र र परमग्राह्य थियो तर सुरालाई नराम्रो दृष्टिले हेरिन्थ्यो ।

वेदमा विभिन्न देवताहरूको तुलनामा इन्द्रको गुणगान बढी नै पाइन्छ । सहस्रनयन, ऐरावत हात्तीमा विराजमान, विशाल छाती, लामो हात, दुई हातमा बज्र र पञ्च लिएका इन्द्रको प्रतिमा बनाउने विधान प्रतिमा विज्ञानका पुस्तकमा तोकिएका छन् । वेदमा वर्णन गरिएका देवताहरू प्रकृतिमा भएकै तत्वहरू भएकोले उनीहरूको मानवीय शरीरको वर्णनभन्दा गुणको मात्रै उल्लेख पाइन्छ । तर इन्द्रको भने मानवीय शरीरको वर्णन पनि उल्लेख छ । सुरुमा इन्द्रलाई अँध्यारोमा विजय प्राप्त गर्न र पानीको देवताको रूपमा वर्णन छ । त्यसपछि युद्धका देवताको रूपमा उल्लेख छ । इन्द्रले आर्यहरूलाई अन्य प्रजातिसँग युद्ध गर्न मद्दत गरेको वर्णन वेदमा छ । यसैले युद्धको देवताको रूपमा इन्द्रको वर्णन छ ।^{२४}

सरमाको सफलता

ऋग्वेदको प्रथम मण्डलमा इन्द्रको दूत भएर गएको सरमा र पणीको सुन्दर संवादको उल्लेख छ ।^{२५} पणी नामको दैत्यले स्वर्गका थुप्रै असल जातका गाईहरू लुटेर एउटा निर्जन, एकान्त टापुमा लुकाएर राखेको थियो । आफ्ना गाईहरूलाई सकुशल फर्काएर ल्याउन सक्ने क्षमता ससाना बच्चाहरूकी आमा सरमामा मात्रै छ भन्ने विश्वास इन्द्रमा थियो । देवराज इन्द्रले सरमाका बच्चाहरूको रेखदेख र दूध खान दिने व्यवस्था गर्ने भएपछि बुद्धिमान सरमा स्वर्गलोकबाट प्रस्थान गरिन् ।^{२६} वेदका अधिकांश टीकाकारहरूले सरमालाई बुद्धिमान कुकुरी भनेरै व्याख्या गरेका छन् । प्राचीन समाजमा व्याप्त टोटेम प्रथा (Totem) को आधारमा गोत्रहरू जन्मेका हुन् ।^{२७} टोटेमको पहिलो लक्षण हो- सम्बन्धित समुदायले आफ्नो चारैतिर प्रकृतिमा देखिने कुरामध्ये एउटालाई रोज्नु । केही गोत्रहरू र ती शब्दका अर्थ बुझ्नेवित्तिकै निष्कर्ष निस्किएको छ ।^{२८} सनातन धर्मका शास्त्रहरूमा आदिवासी र असुरहरूले पनि आफूलाई मूषिक, नाग, गरुड, कीकट, पुण्ड इत्यादि भन्दथे । यस अवस्थामा सरमाको गोत्र कुकुर थियो भन्ने अनुमान सहजै गर्न सकिन्छ । कुकुर गोत्रका तिनीहरू बुद्धिमान र सम्मानित थिए । तिनीहरू देव समुदायको नगिच रहन्थे ।^{२९}

चारखुट्टे, कुकुरले इन्द्रको सन्देश लिएर पणीको स्थानमा जाने र त्यहाँ तर्क, वितर्क गरेर, वाक पटुताद्वारा आफ्नो कार्य सिद्ध गर्न सक्ने सम्भावना छैन । इमानदार, बाटो पत्ता लगाउन सक्ने र प्रकृतिको जस्तोसुकै मौसममा पनि आफूलाई बचाइराख्ने क्षमता भएको कुकुरलाई सरमाले साथीको रूपमा लगेको हुन सक्तछ ।

इन्द्रको दूत भएर गएकी सरमाको कूटनीति पूर्ण वचन र कार्यले गर्दा देवताहरूको गाईहरू सकुशल फिर्ता भए । कुनै पनि कार्य सफलतापूर्वक गर्न राज्यप्रमुखले व्यक्ति चयनमा विचार पुऱ्याउनु पर्दछ । इन्द्रको सफलता पनि सरमाको चयनमा देखिन्छ । “ऋषिहरूलाई भुलाउन खटिने अप्सराहरूको कथाभन्दा त्यही स्वर्गकी सरमाको कथा भिन्दै किसिमको छ ।” ... अन्त्यमा देवताहरूको सभा बस्यो । सभापतिको आसन चाहिँ सुशोभित भयो देवताहरूका राजा इन्द्रद्वारा ।^{५०} सरमाको छिटो नरिसाउने र तर्क गर्न सक्ने क्षमतासँग इन्द्र परिचित थिए । इन्द्रले यत्रो जिम्माको काम सरमालाई दिनुमा प्रमुख कारण नै सरमाको वाक पटुता थियो । सरमाले पणीहरूलाई तर्साउन, धम्काउन र इन्द्रको व्यक्तित्वको धाक लगाउन पनि पछि परिनन् । देवताहरूका सम्पूर्ण गाईहरू नफर्काउने तर केही गाई लग्न पाइने निर्णय पणीहरूले सरमालाई सुनाए । सरमाले त्यस्तो अन्यायपूर्ण निर्णयको जवाफ दिइन् “पणी हो तिम्रा शब्दहरू वीरोचित नभई पापमय छन् । हेर है कतै बृहस्पति इन्द्रले तिमीहरूमाथि आक्रमण गरेर तिमीहरू सबैलाई घायल पारी तिम्रा गाईहरू नलग्नु ।^{५१} छलफल वादविवाद गर्दागर्दा विषयले अर्कै मोड लिएर युद्धको सङ्केत दियो । पणीहरूले आफ्नो सुरक्षित भौगोलिक बोनोट, सट्टि र घोडाहरूको सङ्ख्या तालिम प्राप्त युवकहरूद्वारा सुरक्षित आफ्ना इलाकाको बारेमा सरमालाई जानकारी दिँदै, आफ्नो शक्ति प्रदर्शन गरे । सरमाले जवाफ दिइन्, “हे पणीहो, नौ किसिमका सोमपान गरी शक्तिशाली भएको अङ्गिरस गोत्रमा अयास्य यहाँ आउने छन् र तिम्रा घमण्डलाई चूर्ण पारेर तिम्रा सम्पूर्ण गाईहरू लैजाने छन् । अनि के गछौं ?^{५२} यसरी वाक युद्ध गर्दागर्दा सरमाले स्वर्गलोकका सम्पूर्ण गाईहरू फर्काएर ल्याइन् ।

इन्द्र र दधीचि

ऋषि दधीचिको हड्डीबाट वज्र बनाइएको थियो । देवराज इन्द्रको प्रमुख आयुध शस्त्र हो, वज्र । ज्यादै साह्रो वस्तुलाई वज्र भनिन्छ । हिरा काट्ने कडा हतियार (ज्यावल) लाई पनि वज्र नै भनिन्छ । सर्वशक्तिमान शत्रु (वृत्र) लाई नष्ट गर्न इन्द्रले वज्रको निर्माण गरेका थिए ।

दधीचिको हड्डीद्वारा वज्र बनाइएको थियो । त्यागी ऋषि दधीचिको आख्यान ऋग्वेद, महाभारत र श्रीमद्भागवतमा छ । महाभारतको शल्यपर्वअन्तर्गत गदापर्वमा विभिन्न तीर्थको महिमा वर्णन गरिएको छ । तीर्थको महत्वकै सन्दर्भमा सारस्वततीर्थ, दधिच ऋषि र सारस्वत मुनिको चरित्रको वर्णन छ ।^{५३}

दधिच (दधीचि) ऋषिको तपस्या देखेर इन्द्र बेलाबेलामा डराउँथे । ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्न इन्द्रले विभिन्न

उपाय अवलम्बन गरेका थिए । एकपल्ट अप्सरा अलम्बुपालाई इन्द्रले दधीचिकहाँ पठाए । अप्सरा अलम्बुषाको हाउभाउ देखेर ऋषि दधीचि पनि डगे । उनको तन र मनमा हलचल भयो, महर्षिको वीर्य सरस्वती नदीमा खस्यो । महर्षि दधिचको ज्ञान, बुद्धि, सौर्य, तेज र सुन्दरतासँग राप्परी प्रभावित सरस्वती नदीले आफैले वीर्य ग्रहण गरेर गर्भिणी भइन । गर्भको समय पूरा भएपछि जन्मिएको स्वस्थ, सुन्दर छोरो लिएर सरस्वती ऋषि दधिचकहाँ गइन । सरस्वतीले गर्भादान देखिका सम्पूर्ण कुरा बताएर छोरा जिम्मा लगाइन् । दधिचले सरस्वतीलाई वर दिँदै, छोरो आमाकै नाम ‘सारस्वत’ बाट चिनिने उद्घोष गरे । दधिचका छोरा सारस्वतले नै लामो समयसम्म अनावृष्टि भएको बेला, सकाल ल्याउन ब्राह्मणहरूलाई वेद पढाएका थिए ।

यही समयमा देवता र दानवहरूमा भगडा भइरहेको थियो । देवराज इन्द्र वलियो, अचुक अस्त्रको खोजीमा लागे ।^{५४}

दधीचिको इमानदारी र लगन देखेर देवताहरू प्रभावित थिए । आफ्ना अस्त्रशस्त्र गोप्य ढङ्गले सुरक्षित राख्न उनीहरूले ऋषि दधीचिको आश्रम रोजे । लामो समयसम्म देवताहरू अस्त्र, शस्त्र लिन नआएपछि, ती नासो मक्किँदै गयो । ऋषि दधीचिले सम्पूर्ण शस्त्र पखालेर, त्यसको तेज संगालेर घुटुक्क पारे । दानवहरूसँग युद्ध गर्नु पर्ने भएपछि, देवगण आफ्ना हतियार बटुल्न दधीचिको आश्रममा पुगे । दधीचिले साँचो कुरा बताए । देवगण रिसाए, आत्तिए, किंकर्तव्यविमूढ भए ।

“उनीहरूले (देवता) आफ्नो हातहतियार काम नलाने अवस्थामा फेला पारे । आफ्ना शस्त्रहरूको त्यस दुरवस्थाले देवताहरू दुःखी भए । सम्भावित पराजयको दोषी दधीचिलाई नै देखे । आफूकहाँ राखिएको नासोको सुरक्षा गर्न नसकेकोमा दानवीर दधीचिले आफ्ना शरीरका हाडहरू नै देवताहरूलाई समर्पण गर्नुभयो ।”^{५५}

इन्द्रले दधिच ऋषिको हड्डीबाट निर्माण गरेका वज्रको वर्णन ऋग्वेदमा पनि छ । शत्रुद्वारा कहिले पनि नहार्ने इन्द्रले दधीचिको हड्डीद्वारा बनेको वज्रले वृत्र आदि ८१० दैत्यहरूको हनन गरे ।^{५६}

बालकृष्ण

बालकृष्णका विभिन्न रोचक कार्यमध्ये गोवर्धनपर्वत धारण एउटा रोचक, आटिलो क्रान्तिकारी घटना हो । देवराज इन्द्रसँग यो घटना जोडिएको छ । पौराणिक समयका देवता र वैदिक देवताको विकास क्रम यसमा प्रस्ट पारिएको छ । श्रीकृष्णको कालियदमन र बलरामको प्रलम्बासुर वध पश्चात गोवर्धनपर्वत धारणको वर्णन पुराणहरूमा गरिएको छ । श्रीकृष्ण र बलरामलाई गोपहरूले इन्द्र उत्सवको बारेमा बताएका थिए । देवता र बादलका स्वामी, सम्पूर्ण जगत्का रक्षक

इन्द्रको उत्सव मनाउने कारणहरूको बारेमा पनि गोपहरूले प्रस्ट पारेका थिए । अनेक नामबाट विभूषित भगवान् पुरन्दर (इन्द्र) बादल र पानीका दाता हुन् । इन्द्र प्रसन्न भए भने सम्पूर्ण जगत्लाई तृप्त गर्दछन् । इन्द्रले गड्याङ्गुडुड गर्ने बादलद्वारा पृथ्वीमा पानी पार्दछन् । कतै बादल आकाशभरि फैलिएको देखिन्छ भने कतै टुक्राटाक्री देखिन्छ । खानीबाट निस्किएको कालो गोल जस्तै बादल त कतै सिमसीमे पानी पार्ने बादल देखिन्छ । यस्तै विभिन्न प्रकारको बादलद्वारा देवराज इन्द्र आकाश एवं विश्वलाई अलङ्कृत गर्दछन् ।^{१३} यस प्रकार पर्जन्यदेव (इन्द्र) पृथ्वीको पानी सूर्यको किरणद्वारा खिंचेर सम्पूर्ण प्राणीहरूको वृद्धिका लागि बादलद्वारा पृथ्वीमा वर्षा गराउँदछन् ।

यसरी इन्द्रको कार्यको बारेमा वर्णन गर्दै गोपहरूले विभिन्न उत्सवद्वारा देवराजको पूजा गर्ने कारण बताए । गोपहरूको कुरा चित्त नबुझेपछि श्रीकृष्णले गिरियज्ञ एवं गोपजनका प्रस्ताव र शरदऋतुको वर्णन सुन्दर ढङ्गले गरेका थिए । कृष्णले प्रस्टसंग भने, “आर्य ! हामीहरू वनमा बस्ने गोप हो, हाम्रो जीविकाको मुख्य स्रोत नै गाई हो, त्यसैले गाई, पर्वत र वन नै हाम्रो देवता हुन । जो जुन विद्याद्वारा युक्त छ, उसका लागि त्यही नै सर्वोत्तम देवता हो । फल खाने एउटाको तर अर्कोको पूजा, आदर सत्कार गर्ने काम जसले गर्दछ, त्यसले यो लोक र परलोकमा दुवैमा अनर्थको भागी हुन्छ । हामी पशुपालक भएकाले पर्वत र जङ्गलको संरक्षण गर्दै वनमै गिरियज्ञ गर्नु पर्दछ । स्वस्तिवाचन आदि कर्म गरेर रूखको फेदीमा वा पहाडको नजिकै राम्रो ठाउँमा पशुहरूलाई जम्मा गरेर, पूजा गरेर, गाईहरूको दूध सङ्ग्रह गर्नु पर्दछ ।^{१४} श्रीकृष्णले दिएको तर्क चित्त बुझेपछि गोपहरूले गिरियज्ञको अनुष्ठान गरे । इन्द्रको पूजा नगरेर पर्वतको पूजा गर्न आरम्भ गरे । देवराज इन्द्र आफूले प्राप्त गर्ने पूजा र नैवेद्य नपाएपछि साइँ रिसाए । उनले संवतर्क नामक बादलका गणलाई वृन्दावन गएर सात दिन सात रातसम्म पानी पार्ने आदेश थिए । मुसलधारे पानी परे पछि वृन्दावनका ग्वाला, गाई, बाच्छो सबै आत्तिए । श्रीकृष्णले गोवर्धन पहाडलाई उखलेर ठूलो छाताले जस्तै सबैलाई अति वृष्टिबाट जोगाउनुभयो । देवराज इन्द्रको केही लागेन । आफ्नो कुकर्म देखेर इन्द्रलाई आफैँसँग लाज लाग्यो । उनी सेतो ऐरावत हात्तीमा चढेर पृथ्वीमा आए । इन्द्रले श्रीकृष्णको दिव्य कार्यको प्रशंसा गरे । स्वायम्भुव योगद्वारा नै कृष्णले गोवर्धनपर्वत उचालेको तथ्य पनि इन्द्रले सबैलाई जानकारी गराए ।^{१५} इन्द्रले श्रीकृष्णको प्रकृतिप्रति श्रद्धा, आस्था र गोसंरक्षण कार्यको प्रशंसा गरे । इन्द्रले श्रीकृष्णलाई ‘उपेन्द्र’ भनेर बोलाउँदै भने, सम्पूर्ण पर्वतहरूमध्ये हिमवान्, सरोवरहरूमा समुद्र, चराहरूमा गरुड र देवताहरूमा तपाईं श्रेष्ठ हुनुहुन्छ ।^{१६} वर्षा ऋतु समाप्त भएपछि शरद कालमा इन्द्र

(महेन्द्र) र कृष्ण (उपेन्द्र) दुवैको पूजा गर्ने कार्यको सुभारम्भ पनि देवराजले नै गरे । त्यही क्रममा योगवेत्ता इन्द्रले जलद्वारा श्रीकृष्णलाई गोविन्द (गाईहरूको इन्द्र) पदमा अभिषेक गरे । स्वर्ग फर्कन लागदा इन्द्रले आफ्ना छोरा अर्जुनको घरभित्र र युद्धक्षेत्रमा रक्षा गर्ने कार्यको भार श्रीकृष्णलाई सुम्पेको उल्लेख हरिवंशमा छ ।^{१७}

श्रीकृष्ण र इन्द्रको संवादबाट वैदिक देवताको पतन र पौराणिक देवताको उत्थानबारे अनुमान गर्न सकिन्छ ।

इन्द्र र गरुड

दक्ष प्रजापतिका दुई जना छोरीहरू कद्रू र विनताको विवाह महर्षि कश्यपसँग भएको थियो । कद्रूले एक हजार सन्तान र विनताले दुईवटा सन्तानको कामना गरेका थिए । हजारवटा फुलबाट सपंहरू निस्किएपछि कद्रू मक्ख परिन । विनताका दुइवटा फुलबाट बचेरा निस्किएनन्, उनी आत्तिइन । आफैँले एउटा फुल फोडेर हेरिन । पूर्णरूपमा विकसित नभइसकेको चल्ला (अरुण) फुलबाट निस्किए । आफ्नी आमाको अधैर्यताले अपाङ्ग हुनु परेकोमा अरुणलाई रिस उठ्यो । उनले आकाशतर्फ उड्दै भने, “आमा ! तपाईंले सन्तान प्राप्त गर्न जसरी हतार गर्नुभयो, त्यही सौताको दासी भएर जीवन बिताउनु परोस् । आमा ! तपाईंको दोस्रो फुलबाट निस्कने बच्चोले नै दासत्वबाट मुक्त गराउँदछ । तर समय नभईकन फुल फुटाएर हेर्ने काम भने नगर्नुस् ।^{१८} यसरी समय पूरा भएपछि फुलबाट गरुड पक्षी निस्किए । तिनै गरुडले आफ्नी आमालाई दासत्वबाट मुक्त गर्न अमृत पृथ्वीमा ल्याउने जमर्को गरेका थिए । यसै प्रसङ्गसँग इन्द्र र गरुडको सङ्घर्ष जोडिएको छ ।

ऋषि बालखिल्यहरूले इन्द्रसँग बदला लिन गरेको यज्ञको सम्बन्ध पनि गरुड जन्मसँग जोडिएको छ ।

प्रजापति कश्यपले पुत्रको कामनाले ठूलो यज्ञको आयोजना गरेका थिए । उनको यज्ञमा देवता र गन्धर्वहरूको समेत मद्दत थियो । देवराज इन्द्रले समिधा ल्याउने क्रममा रूखको ठूलै हाँगा घिसाउँदै ल्याए । बाटोमा बालखिल्यहरूसँग इन्द्रको भेट भयो । सानो शरीर भएका बालखिल्यहरूलाई गाईको खुरले बनाएको पानी भरिएको खाल्डो नाघ्न पनि गाह्रो भइरहेको थियो । देवराज इन्द्रलाई आफ्नो शक्ति र शारीरिक सुन्दरताप्रति घमण्ड थियो, त्यो भन बढ्यो, उनले साना बालखिल्यहरूलाई मद्दत गर्ने विचारै गर्न सकेनन् उल्टो खीसी गर्दै आफू मात्रै अगाडि बढे ।^{१९} इन्द्रले अपमान गरेर अगाडि बढेपछि, बालखिल्यहरूले इन्द्रको घमण्ड तोड्ने अटोट गरे । बूढी औंला जत्रा आकारका भए पनि दरो मन भएका बालखिल्यहरूले प्रभावकारी मन्त्र पाठ गरेर यज्ञ गर्न थाले । शौर्य र वीर्यमा इन्द्रभन्दा सय गुणा बढी भएका दोस्रो इन्द्र उत्पन्न गर्न बालखिल्यहरूले प्रयत्न गर्न थाले । आआफ्नो

तपस्याको फलबाट इन्द्रसँग टक्कर लिने दोस्रो इन्द्र जन्माउन बालखिल्यहरू लागे ।^{१५} शरीर सानो भएर के भयो ? मन त दरो थियो । उनीहरूको सङ्घसुनेर देवराज इन्द्र डराए । सयौं यज्ञका अनुष्ठान पूर्ण गरेका इन्द्र आफ्नो कुर्सी डगमगाएको देखेर आत्तिए । ऋषि कश्यप कहाँ शरण लिन पुगे । ऋषि कश्यपले सबै कुरो बुझेपछि सर्प पनि नमने, लट्टी पनि नभाचिने तरिका अपनाउने निर्णय गरे । ब्रह्माको सृष्टिमा देवराज इन्द्र एउटा मात्रै हुन सक्ने तथ्य बालखिल्यलाई बताउँदै इन्द्रलाई क्षमा दान दिने र आफ्नो भावी पुत्र चराहरूको इन्द्र (राजा) हुने कुरो ऋषि कश्यपले बताए । समय पूर्ण भएपछि विनताका तिनै छोरा गरुडले देवराज इन्द्रसँग युद्ध गरेका थिए । आफ्नी आमालाई दासत्वबाट मुक्त गराउन सौतेनी दाजु नागहरूको मागअनुसार अमृत ल्याउने कार्यका लागि प्रस्थान गरेका गरुडले धेरै विपतिहरूको सामना गर्नु परेको थियो । समुद्र मन्थन पछि प्राप्त भएको अमृतलाई देवगणले विभिन्न सुरक्षा घेराभित्र राखेका थिए ।^{१६} विशाल पंक्षी गरुडको हाडभाउ देखेर नै देवगण डराए । विश्वकर्माको आफ्नो रण कौशल देखाउन थाले । गरुडले चुच्चो र नङ्गाले ठुड्ने र चिथोर्न थालेपछि विश्वकर्मा रगताम्य भए । गरुडले आफ्ना ठूलाठूला पखेटा फिँजाएर हल्लाउँदै धूलो उडाएर देवताहरूलाई आच्छूआच्छू पारिदिए । देवराज इन्द्रले वायुलाई बोलाएर धूलो हटाउने आदेश दिए । धूलो हट्नेवित्तिकै त्यहाँ सफा, उल्लालो वातावरण देखियो । सम्पूर्ण देवगणले आआफ्ना आयुधले गरुडलाई घोचन, हान्न र हिकारुन थाले । गरुडले पनि तिखा नङ्गा, बलियो चुच्चो र विशाल छातीले देवताहरूलाई लछारपछार पारे । देवताहरू यताउता भागेपछि, नौ जना यक्षहरू गरुड माथि जाइ लागे । सबैलाई हराउँदै, पन्छाउँदै गरुड अमृत घट राखेको स्थानमा पुगे । अमृत-कलश राखेको स्थान वरीपरी दनदन आगो दन्किरहेको थियो । गरुडले आफ्नो विशेष योग शक्तिले आठ हजार एक सय (८१००) मुख उत्पन्न गरे । नदीमा पुगेर ती सबै मुखका चुच्चोले पानी ताने ।^{१७} गरुड आगोमा पानी हाल्दै बलपूर्वक अमृत कलश लिन भित्र पसे । त्यहाँ त फलामको एउटा चक्र छिटोछिटो घुमिरहेको थियो । फलामको चक्रको धार तीखो थियो । गरुडले सूर्य र आगो जस्तो जाज्वल्यमान चक्रको धारलाई वास्ता नगरेर भित्र प्रवेश गरे । आँखै नभिक्रमाएर त्यहाँ पहरा दिइराखेका दुइवटा सर्पलाई काटेर अमृत-कलश टिपे ।

गरुड र भगवान् विष्णुको बाटोमै भेट भयो । गरुडको पराक्रम र छरितोपनबाट प्रभावित भएका विष्णुले गरुडलाई केही माग्न अनुरोध गरे । विष्णुको भण्डामा स्थान माग्दै गरुडले अमृत पान नगरीकनै अजर-अमर हुने वर मागे । विष्णुले पनि गरुडलाई आफ्नो बाहन हुने वर मागे । यसरी गरुड र विष्णुले एकअर्कालाई वर दिएर आआफ्नो मनोकांक्षा

पूर्ण गरे । गरुडले अमृत लगेरै गरेको देखेपछि इन्द्रले गरुडलाई वज्रद्वारा आक्रमण गरे । इन्द्रको आक्रमण विफल भयो । गरुडको शक्ति देखेर इन्द्र तर्सिए, उनले नम्र स्वरमा आपसमा मित्रता कायम गर्ने प्रस्ताव राखे । मित्रता जोड्ने क्रममै गरुडको पराक्रम र शक्तिबारे इन्द्रलाई धेरै कुरा थाहा भयो । गरुडले पहाड, वन, समुद्र अर्थात् पृथ्वीलाई नै बोकेर सजिलै उड्न सक्नेकुरा इन्द्रलाई बताए ।^{१८} इन्द्रले आफ्ना नयाँ साथी गरुडलाई अमृत-कलश स्वर्गमै फर्काउन अनुरोध गरे । गरुडले आफूले लगेको अमृत-कलश पृथ्वीमा पुर्‍याएर जस्ताको त्यस्तै फर्काउने योजना इन्द्रलाई बताए । देवराज इन्द्रले सर्प नै गरुडको भोजन हुने वर दिएर अमृत घटलाई एक टकले हेरिराखे । गरुडले आफूले गरेको वाचाअनुसार अमृतघटलाई कुशासनमा राखे । नदीमा स्नान गरेर चोखो भएर अमृतपान गर्न सर्पहरू हतारिएका थिए । सर्पहरू अमृतघटलाई हेर्दै नदीमा डुबुल्की लगाउँदै थिए । फूर्तिला इन्द्रले कुशासनमा राखेको अमृतघट टपक्क टिपेर स्वर्गलोकमै लगे । सर्पहरू जिल्लाराम परे, एकैछिन त रिसले आँखै देखेनन् । अमृतघट राखेको कुशासनलाई चाटे, कडा कुश घाँसले सर्पहरूको जिब्रो नै चिरेर दुइटा बनाइदियो ।^{१९}

गरुडले असम्भव लाग्ने अमृत हरण कार्य गरेरै भए पनि आफ्नी आमालाई दासत्वबाट मुक्त गरे । एउटा सपुतले गर्ने कार्य गरेर ऋण तिरो

इन्द्रद्वारा यवक्रीतलाई उपदेश

ऋषि भारद्वाजका छोरा यवक्रीत सानोदेखि नै पुल पुलिएका थिए ।^{२०} पढ्न, लेख्नभन्दा खेलकुदमा उनको मन थियो । शिक्षाको महत्त्व त उनले बुझेका थिए तर भोलि पढूला, भोली पढूला भन्दाभन्दै त्यो भोलि कहिल्यै आएन । आफ्ना साथीभाइ पढेर ठूलो मान्छे भएको देखेपछि यवक्रीतको आँखा खुल्यो । यवक्रीतले गुरुकुलमा नगैकनै कुनै उपायद्वारा शिक्षा प्राप्त गर्ने निश्चय गरे । यवक्रीतले तपस्या गर्ने अठोट गरे ।^{२१} वेद, उपनिषद् अध्ययन, मनन नै नगरी तपस्याद्वारा नै सुक्तहरू घोक्ने निर्णय गरे । यवक्रीतलाई धेरैले सम्झाए । देवराज इन्द्र पनि यवक्रीतले तपस्या गर्न लागेको थाउँमै आएर उनलाई तपस्या नगर्न अनुरोध गरे । यवक्रीतले आफ्नो ढिपी छोडेनन् । यवक्रीतलाई सम्झाउन इन्द्रले विभिन्न उपाय गरे । गुरुद्वारा मात्रै विद्या आर्जन गर्न सकिने भएकोले तपस्याको मार्ग छोड्न यवक्रीतलाई इन्द्रले बारम्बार सम्झाए ।^{२२} इन्द्र फर्केपछि यवक्रीत पुनः तपस्या गर्न गए । इन्द्र ब्राह्मणको भेषमा नदीको किनारामा गएर बालुवाको पुल बनाउँदै थिए । हरेक दिन इन्द्र नदीको किनारमा आएर बालुवा थुपाउँदै वारपार गर्ने पुल बनाउने कोसिस गर्दथे । तपस्यामा मग्न यवक्रीतले ब्राह्मणको त्यो कार्य निरीक्षण गरिरहेका थिए । धेरै दिन

चितेपछि यवक्रीतले ब्राह्मण नजिकै आएर भने, “बालुवाको पनि कतै पुल बन्दछ ? कति मूर्ख काम गरेको ?” ब्राह्मण पनि मौका पखिराखेका थिए, फट्ट भनिहाले, “पढ्दै नपढी विद्वान, जाता, जानी हुन तपस्या गर्न सकिन्छ भने, बालुवाको पुल पनि बनाउन सकिन्छ ।” ब्राह्मणको उत्तर सुनेपछि यवक्रीतको घैँटोमा घाम लाग्यो । एकाग्र र लगनशील भएर विद्या आर्जन गर्न, यवक्रीतको मनोबल बढाउन इन्द्रले हौसला दिए । देवराजले यवक्रीतलाई वेदको यथेष्ट ज्ञान प्राप्त हुने वर दिए ।¹⁵ महाभारतमा वर्णन गरिएअनुसार यवक्रीतले आफूलाई दिएको वरदानबारे पिता भारद्वाजलाई बताए । परिश्रम नगरी प्राप्त ज्ञान, शीप, शक्ति र सम्पत्तिले अहङ्कार उत्पन्न हुने कुरो बुझाउन भारद्वाजले प्राचीनकालका मुनि बालधि र उनको पुत्र मेधावीको उदाहरण दिए । मुनि बालधिले कठोर तपस्या गरेर छोरो मेधावी प्राप्त गरेका थिए । देवताहरूको कृपापात्र मेधावीले आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गरेर ऋषिमुनिहरूलाई दुःख दिन थाले । यसै क्रममा शक्तिशाली धनुषाक्षसमक्ष पुगेर मेधावीले जिस्काउन र अनावश्यक दुःख दिन थाले । धनुषाक्षले मेधावीको अन्त्य गर्न थुप्रै अर्नाभैसीलाई मैदानमा कुदाए, त्यही नै मेधावीको मृत्यु भयो । यसरी घमण्डी स्वभावले अकालमै मृत्यु पनि निम्त्याउँछ । यसरी ऋषि भारद्वाजले आफ्ना छोरा यवक्रीतलाई विभिन्न उदाहरण दिएर सम्झाए । तर यवक्रीत असल चरित्रका थिएनन् । अशिक्षित यवक्रीतले चरित्रमा पनि दाग लाग्ने कार्य गरे । उनले भारद्वाजका साथी रैभ्यमुनिकी बुहारीसँग व्यभिचार गरे । रैभ्यमुनिले यवक्रीतलाई मान्न आफ्नो तपस्याको बलले एउटी नारी कृत्या र एउटा पुत्र अग्निकुण्डबाट उत्पन्न गरे । ती दुवैले यवक्रीतलाई ढोडाइढोडाइ मारे । छोरा यवक्रीतको मृत्युपछि ऋषि भारद्वाज साह्रै चिन्तित भए । उनले पुत्र शोकमा प्राण त्याग्ने निश्चय गरे । ऋषिभारद्वाजले रैभ्यको मृत्यु पनि उनकै जेठा छोराद्वारा हुने सराप दिएर अग्नि-प्रवेश गर्ने तयारीमा लागे । भारद्वाजले यसै प्रसङ्गमा साह्रै घतलागदो र मार्मिक अभिव्यक्ति दिएका छन्, “यंसारमा त्यस्ता मानिस सबैभन्दा सुखी हुन्, जसको सन्तान नै जन्मिएका छैनन्, किनकी तिनलाई पुत्रशोकको अनुभव छैन ।”¹⁶

जीवनको अनुभव बताउँदै, भारद्वाजले पुत्रलाई अग्नि दिएर आफू पनि अग्निमा प्रवेश गरे ।

ऋषि रैभ्यका छोराहरू परावसु र अर्वावसु राजा बृहद् द्युम्नको यज्ञमा सहयोगी भएर कार्य गर्दै थिए । आश्रममा ऋषि रैभ्य र परावसुकी पत्नी थिए । एक दिन परावसु यज्ञ मण्डपबाट आफ्नो आश्रममा आउँदा आँगन नजिकैको भ्राडीमा जङ्गली जनावर देखे । आफन्त ज्यानको सुरक्षा गर्न उनले जङ्गली जनावर ठानेर ताकेर बाण हान्दा आफ्नै बाबुलाई लाग्यो । ऋषि रैभ्यले भ्राडीमै प्राण त्यागे । परावसुले यज्ञ मण्डपमा गएर सबै

कुराको बेलिविस्तार लगाए । दुवै दाजुभाइको सल्लाहअनुसार बाबुको काजकर्म र ब्रह्महत्याको प्रायश्चित्त अर्वावसुले गर्ने र यज्ञको काम परावसुले गर्ने निर्णय भयो । अर्वावसु कार्य समाप्त गरेर यज्ञ भइरहेको स्थानमा आइपुगे । परावसुको कपटी, धृत स्वभावका थिए । यज्ञमा अर्वावसु आइपुगेको देखेर, परावसुले ठूलोठूलो स्वरमा भने, “हेर ब्रह्महत्यारा, यज्ञमा आइपुगे, तिनलाई यज्ञमा बस्न दिनु हुँदैन ।” राजा बृहद्द्युम्नले परावसुको कुरामा विश्वास गरे । अर्वावसुलाई यज्ञमा प्रवेश-निषेध गरियो । अर्वावसुले आफू निर्दोष भएको कुरा बारम्बार बताए तर उनको कुरा कसैले सुनेन । जमानाको उल्टो रीत देखेर अर्वावसुले आँसु झारे, तत्कालै वनमा गएर उनले सूर्य नारायणको स्तुति गरे । सत्य कुरो सामुन्ने आयो । सबै देवता र सूर्यले अर्वावसुलाई यज्ञमा राखेर परावसुलाई गाली गर्दै यज्ञ क्षेत्रबाट निस्कासन गरेर देवताहरूले अर्वावसुलाई वर माग्ने बारम्बार अनुरोध गरे । उनले बाबु रैभ्य यवक्रीत र भारद्वाज सबै बाँच्ने र आफ्ना भाइ परावसुको अपराध क्षमा गर्ने वर मागे । धन्य अर्वावसु ! तिम्रो महानताको प्रशंसा गर्ने पर्दछ ।

इन्द्र र मुचुकुन्द

इक्ष्वाकुकुलमा जन्मेका मुचुकुन्दको पराक्रमबारे भागवत् पुराणको दसौं स्कन्ध, महाभारतका विभिन्न पर्व, हरिवंश र पद्मपुराणमा वर्णन गरिएको छ ।¹⁷ प्रसिद्ध राजा मान्धाताका छोरा मुचुकुन्दले इक्ष्वाकु वंशको नाम चारैतिर फैलाएका थिए । सिपालु, दक्ष योद्धा भएकाले देवराज इन्द्रले मुचुकुन्दलाई दानवहरूसँग युद्ध गर्न अनुरोध गरेका थिए । मुचुकुन्दले पनि लामो समयसम्म देवताहरूलाई युद्धमा सक्रिय रूपमै सहयोग गरिरहे । देव र दानवको विभिन्न युद्धमा मुचुकुन्दले इन्द्रलाई मद्दत गरेकोले सम्पूर्ण देवता र इन्द्र साह्रै प्रसन्न भएर वर माग्ने अनुरोध गरे ।

स्वर्गको रक्षाको लागि कार्तिकेयको जन्म भइसकेपछि देवताहरूले मुचुकुन्दलाई भने, “हे राजन् ! अबलाई हाम्रो रक्षा गर्ने कष्टबाट निवृत्त हुनुहोस् । हे वीर ! हाम्रो रक्षाको निमित्तमा तपाईंले मनुष्यलोकको आफ्नो अकण्ठक राज्य छाडिदिनुभयो एवं सब प्रकारका सांसारिक भोगलाई समेत त्यागिदिनुभयो । अबलाई त तपाईंका छोरा, रानी, नाताकुटुम्बी, अमात्य, मन्त्री र तपाईंका समयका प्रजाहरूमध्ये कोही पनि पृथ्वीतलमा छैनन्, ती सबै कालको ग्रास भइसकेका छन् । यो काल जन्मै बलवानहरूमध्ये सबभन्दा बलियो छ, यसैलाई अविनाशी भगवान् ईश्वर भन्दछन् ।”¹⁸

मुचुकुन्द पनि लगातार काम गर्दागर्दा साह्रै थकेका थिए । उनलाई आरामको आवश्यकता थियो । उनले निद्रैको वर मागे । राजा मुचुकुन्दलाई कसैले व्युंभाएमा, त्यो व्यक्ति भष्म हुने भविष्यवाणी पनि देवगणले गरे ।¹⁹ विश्रामै नगरी

देवासुर सङ्ग्राममा युद्ध गर्दागर्दा थाकेका मुचुकुन्द, जङ्गलको बीचमा स्थित गुफामित्र पसेर सुते । त्यही बेला कालयवनले श्रीकृष्णलाई लखेट्दै, लखेट्दै त्यही गुफाको मुखमा पुगे । राजा मुचुकुन्दको तेज तथा देवताहरूद्वारा उनलाई प्राप्त वरदानको बारेमा देवर्षी नारदले श्रीकृष्णलाई सम्पूर्ण कुरा बताइसकेका थिए ।^{१३} कालयवन हतारहतार गुफामित्र पसे । त्यहाँ सुतिरहेका मुचुकुन्दलाई श्रीकृष्ण ठानेर, उनले मच्चाएर एक लात हाने । मस्त निद्रामा परेका मुचुकुन्द, भस्किएर उठे, उनले रिसले आँखै देखेनन् । मुचुकुन्दले आँखा खोल्नेबित्तिकै, कालयवन भस्म भए । श्रीकृष्णले चाहेर पनि सय वर्षमा मानं नसक्ने शत्रु कालयवनको मृत्युमा मुचुकुन्दले हर्ष मनाए ।^{१४} गुफाबाट मुचुकुन्द र उनको पछिपछि श्रीकृष्ण पनि कृतकृत्य बाहिर आए । मुचुकुन्दले गुफा बाहिर सानासाना कदका मानिसहरू देखे, ती पुइका मानिसहरूले उत्साह, बल, वीर्य र पराक्रम पनि साह्रै थोरै थियो ।^{१५} पशुपक्षी, बोटबिरुवा सबै नै सानो आकारका देखेपछि मुचुकुन्दलाई कलियुग आएको थाहा भयो । श्रीकृष्णको स्तुति गर्दै मुचुकुन्द गन्धमादन पर्वततर्फ लागे । त्यहाँ नर-नारायणको निवासस्थान बद्रीकाश्रममा गएर तपस्याद्वारा आफ्नो शरीर त्यागे ।^{१६} देवताहरूका राजा इन्द्रको अनुरोधमा मुचुकुन्दले दिनरात खटेर स्वर्गलोकको जसरी सुरक्षा गरे त्यो साह्रै प्रशंसनीय छ ।

इन्द्र र नदी सरस्वती

इन्द्र र नदी सरस्वतीको बारेमा महाभारतको शल्यपर्वमा वर्णन छ । सरस्वती नदीको स्थाणु तीर्थको पूर्वी तटमा ऋषि वशिष्ठ र पश्चिम तटमा विश्वामित्रको कुटी थियो । विभिन्न कार्य गर्दा वशिष्ठ र विश्वामित्रमा प्रतिस्पर्धा भइरहन्थ्यो । वशिष्ठको तेज, सहनशीलता देखेर विश्वामित्रलाई डाह, छटपटी हुन्थ्यो । बेलाबेलामा उनलाई वशिष्ठलाई खतम गरेर आफ्नो मात्रै एकाधिकार स्थापित गर्न मन लाग्दथ्यो । यस्तै एक दिन विश्वामित्रको सहनशीलताले सीमा नाग्यो, उनले रिसाउँदै नदी सरस्वतीलाई कडै शब्दमा आदेश दिए, "छिट्टै वशिष्ठ ऋषिलाई मकहाँ ल्याउ ।"^{१७}

ऋषि विश्वामित्रको रिस देखेर नदी सरस्वती डरले थरथर कामिन ।^{१८} शान्त नदी सरस्वतीले आफ्नो पूर्वतर्फको किनारा बगाउँदै लगेर विश्वामित्रको सामुन्ने राखिदिइन् । विश्वामित्रले वशिष्ठलाई मानं धारिलो हतियार खोज्न थाले ।^{१९} सरस्वतीलाई आफूले गरेको कार्यप्रति ग्लानी भयो । शान्त, शालिन वशिष्ठलाई बचाउन सरस्वतीले पूर्व दिशातर्फ बगाएर लगिन । विश्वामित्रले रिसले आँखै देखेनन् । उनलाई आफूले धोका पाएको जस्तो लाग्यो । उनले सरस्वती नदीमा रगत बग्ने र राक्षसहरूले मात्रै त्यहाँ स्नान गरेर रमाउने सराप दिए । रगत मिश्रित पानी बगाएर सरस्वती नदीले एक वर्ष

बिताइन् ।^{२०} दूषित जललाई पवित्र पार्न ब्राह्मणहरूले तप, नियम, उपवास, विभिन्न प्रकारका संयम र ब्रत गरे । विभिन्न प्रयत्नपछि सरस्वती नदी पवित्र भइन् । पवित्र सरस्वती नदीमा स्नान गरेर इन्द्र ब्रह्महत्याबाट मुक्त भएका थिए ।^{२१} नमुचि र इन्द्रको मित्रता र शत्रुता दुवैको पराकाष्ठाको वर्णन पुराणहरूमा पाइन्छ । इन्द्रको डरले नमुचि सूर्यको किरणमा गएर मिसिएका थिए । असुरमध्ये श्रेष्ठ नमुचिलाई इन्द्रले मित्र भनेर सम्बोधन गर्दै भिजेको वा सुक्खा हतियारद्वारा हत्या नगर्ने प्रतिज्ञा गरेर विश्वास जिते ।^{२२}

इन्द्रले प्रस्टसँग भने नमुचि ! म तिमीलाई दिन वा रात दुवै समयमा मारिदिन । यसरी विश्वास प्राप्त गरेपछि इन्द्रले कुहिरो लागेको बेलामा पानीको धारले नमुचिको शिर काटे । विश्वासघात गरेर आफूलाई मारेपछि नमुचिको शिर इन्द्रको पछि लाग्यो । नमुचिको शिरले बारम्बार इन्द्रलाई सम्बोधन गर्दै भयो, "ए मित्रघाती पापात्मा इन्द्र ! त कहाँ जाँदैछस् ? तलाई पापको डर छैन ।"^{२३} इन्द्रलाई आफ्नो कार्यले साह्रै ग्लानी भयो, उनले ब्रह्मासँग आफ्नो दुखेसो पोखे । ब्रह्माले पाप मोचन हुन सरस्वती र अरुणा नदीको सङ्गममा स्नान र तटमा यज्ञ गर्ने सल्लाह दिए । इन्द्रले ब्रह्माको सल्लाहअनुसार नै सरस्वती नदीको सङ्गममा स्नान गरेपछि पाप मुक्त भएको वर्णन महाभारतमा छ । नमुचिको मस्तक पनि सरस्वती नदीमा डुबुल्की लगाएपछि अक्षय लोकमा पुग्यो । यसरी सरस्वती नदीको जलले इन्द्रको पाप पखाल्यो ।^{२४}

उपसंहार

ऋग्वेदिक समयमा सौर देवताको रूपमा पुजिएका इन्द्रको नाम बाह्र आदित्यमा पनि पर्दछ । बाह्र महिनाका बाह्र आदित्य मध्ये भदौ महिना इन्द्रको विशेष महिना हो । वैदिक समयमा सबैभन्दा चर्चित देवता नै इन्द्र थिए । वर्षा, उर्वरा शक्ति र युद्धको देवताको रूपमा इन्द्रको पूजा, आराधना वैदिक र पौराणिक समयमा भएको देखिन्छ । सोमरसका पारखी इन्द्रलाई खुसी पार्न पृथ्वी वस्तिले घडा भरिभरि सोमरस चढाएर आह्वान गरेका सूक्तहरू वेदमा थुप्रै छन् । खारिएको सुनको जस्तै अनुहार, निधारमा तैसो पारिएको तैसो आँखा, चारवटा दाँत भएको सेतो हात्ती ऐरावतमा विराजमान, हातमा वज्र र अङ्कुश लिएको इन्द्रको प्रतिमा बनाउने नियम विभिन्न शास्त्रहरूमा छ ।

देवराज इन्द्रको वेग्लै सम्प्रदाय नभए पनि यिनको व्यक्तित्व र प्रभावबाट लामो समयसम्म हिन्दूहरू प्रभावित भइरहे । इन्द्रको विशेष पूजा र रथ यात्रा नेपाली समाजको एउटा विशिष्टता नै हो । इन्द्रको सम्मानमा आयोजित इन्द्रजात्रा काठमाडौँ उपत्यकाको प्रमुख जात्रा नै हो । इन्द्रजात्राको अवसरमा कुमारी, गणेश र भैरवको रथ आठ दिनसम्म काठमाडौँको विभिन्न टोलमा घुमाइन्छ ।

टिप्पणी

१. राजवली पाण्डेय (सं.) हिन्दू धर्मकोश, लखनऊ, उत्तर प्रदेश हिन्दी सं. हिन्दी समिति प्रभाग, १९७८, पृ. १०० ।
२. E. Washburn Hapkins, Epic Mythology, Delhi, Indological book house, 1968, p. 129.
३. R.N. Dandekar, Vedic Mythological Tracts, Delhi : Ajanta publication, 1979, p. 152-53.
४. Sukumari Bhattacharji, The Indian Theogony, Delhi, Motilal Banarsidass, 1970, p. 257.
५. नारायणप्रसाद गौतम, केही वैदिक सूक्तहरूको विश्लेषण, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०६५, पृ. ८६ ।
६. नारायणप्रसाद, पूर्ववत्, पृ. ८६ ।
इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथममानि वज्री अहन्नाहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्वर्ततानाम् ॥
७. पूर्ववत्, पृ. ८९ ।
८. कुलचन्द्रशर्मा (टीकाकार), अमरकोश, काठमाडौं, रत्नपुस्तक भण्डार, २०६५, पृ. १३ ।
९. मन्नालाल अभिमन्यु, (टीकाकार) अमरकोशः, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, १९९९ इ., पृ. ७ ।
(१) इन्द्र (२) मरुत्वत्- (३५) ऋभुक्षन्
१०. रामनारायण दत्त शास्त्री, महाभारत (प्रथम खण्ड), गोरखपुर, गोविन्दभवन कार्यालय, २०५३ (नवीं संस्करण), पृ. ६०५-६ ।
११. रामनारायण दत्त शास्त्री, पूर्ववत्, पृ. ६०५ ।
१२. " " " पृ. ६०६ ।
१३. " " " पृ. ६०६ ।
१४. राजवली पाण्डेय (सं.), हिन्दू धर्मकोश, पूर्ववत्, पृ. ७० ।
१५. जानकीनाथ शर्मा, श्रीमद् वाल्मीकीय रामायण, गोरखपुर, मोतीलाल जालान, २०३३ (तृतीय सं.) पृ. १२५ ।
१६. जानकीनाथ शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १२६ ।
१७. जानकीनाथ शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १२६
*अथाव्रवीत् सुरश्रेष्ठ कृतार्थनान्तरात्मना
कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ
शीघ्रमितः प्रभो आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौतमात्*
१८. पूर्ववत्, पृ. १२७ ।
१९. भानुभक्त आचार्य (अनु), आठ काण्ड रामायण, वाराणसी, बाबू माधवप्रसाद शर्मा, इ.स. १९४०, पृ. १६ ।
२०. भानुभक्त आचार्य, पूर्ववत्, पृ. १६-१७ ।
*भार्या गौतमकी समान गुणकी भक्तै अहिल्या थिइन्
ब्रह्माकी ति त पुगि हुन गुणि हुदा सब खुश गराई लिइन्
गौतम कार्य निमित्त दूर जब गया रूप गौतमैको सरी
धारी गौतम पत्नीका नजिकमा इन्द्र अगाडि सरी
आई भोग विलास् गरेर खुसी भई फर्की गयाथ्या जसै
देख्दा गौतमलाई गौतमजीले आश्चर्य मान्या तसै
- आफनू रूप दुरुस्त देखिकन खुब गौतम रिसाया पनि सोध्या होस् तैं कउन् वता नतर ता हेर् भस्म गर्छु भनी ब्राह्मण ! इन्द्र महीं भनेर डरले विन्ती गड्ढयाथ्या जसै गौतमले पनि रिसमा परि दिया यस्तो सराप पो तसै योनीमा अति लुब्ध आज भइछस् यगो वडो भई पनी तेरा येहि शरीरमा अब हुनन् हज्जार योनी भनी*
२१. मुनिलाल (अनु.), अध्यात्म रामायण, गोरखपुर गोविन्द भवन कार्यालय, २०५८ (अष्टाईसौं संस्करण), पृ. २६ ।
२२. मुनिलाल (अनु.), पूर्ववत्, पृ. २६ ।
२३. " " " पृ. २७ ।
२४. " " " पृ. २९ ।
२५. Vettam Mani, Puranic Encyclopaedia, Delhi, Motilal Banarsidass publisher, 1993 (Reprint), p. 17.
२६. करपात्रीजी, रामायण मिमांसा, वृन्दावन, राधाकृष्ण धानुका संस्थान, सं. २०६२, पृ. ३८६ ।
२७. Ibid, पूर्ववत्, पृ. ३८३ ।
२८. करपात्रीजी, रामायण मिमांसा, वृन्दावन, राधाकृष्ण धानुका प्रकाशन संस्थान, सं. २०६२ पृ. ३८३ ।
२९. पूर्ववत्, पृ. ३८५ ।
३०. फणीन्द्रप्रसाद पाण्डेय, संस्कृत-नेपाली बृहत् शब्द कोश, दाङ, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, २०५७, पृ. १२१६ ।
३१. R.N. Dandekar, Vedic Mythological Tractp, Ibid- p. 142.
ÊMost of the descriptions of Indra are centred round his war with and subsequent victory over vrtra. This is by far the most out standing event in Indra's carear.
३२. R.N. Dandekar, Ibid- p. 143.
३३. " " " p. 143.
३४. श्रीराम शर्मा आचार्य, ऋग्वेद (प्रथम खण्ड), बरेली, संस्कृति संस्थान, १९९५, पृ. ११६-११७ ।
३५. पूर्ववत्, पृ. ११८ ।
३६. पूर्ववत्, पृ. ११३ ।
३७. प्रसन्नचन्द्र गौतम, (सं.) ऋग्वेद संहिता, काठमाडौं : कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था, २०६७, पृ. १५१-१५२ ।
३८. प्रसन्नचन्द्र गौतम (सं.), पूर्ववत्, पृ. १७५५ ।
३९. राजवली पाण्डेय, (सं.) टिप्पणी नं. १ पृ. ६८१ ।
४०. M. P. Pandit, Mystic Approach to the veda and upanishad, Madras, G. Company, (N.d.) p. 31-46.
We have drunk the some, we have become the immortals; We have attained the light, we have discovered the Gods.
४१. M. P. Pandit, Ibid, p. 32.
४२. " " " p. 32.
४३. " " " p. 32.
४४. " " " p. 32.

४५. Sachidananda Padhy and Santosh Kumar Dash, "The Some Drinker of Ancient India" w.w.w., Krepublishers, com- JHE 15-1-019-025-2004-Padhy Pdf.
४६. नागशरण सिंह, ऋग्वेद परिचय, दिल्ली, नाग, नाग प्रकाशन, १९९०, पृ. ४६ ।
४७. " " " पृ. ४६ ।
४८. " " " पृ. ४६ ।
४९. " " " पृ. ४७ ।
५०. M. P. Pandit, ob. cit., (F. Note, Num. 40) p. 48.
५१. नागशरण सिंह, (पूर्ववत्, टिप्पणी नं. ५) पृ. ४७ ।
५२. नागशरण सिंह, पूर्ववत्, पृ. ४८-४९ ।
५३. राजवली पाण्डेय, हिन्दू धर्मकोश, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. १, पृ. ६८३ ।
५४. R.N. Dandekar, (ob. cit.) F. N. Num. 3.
५५. प्रसन्नचन्द्र गौतम, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. ३७ पृ. ।
क) नागशरण सिंह, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. ४६ पृ. १३२-१३३ ।
५६. Vettam Mani, ob. cit. Foot note No. 25, pp. 326.
५७. मदनमणि दीक्षित, त्रयोयुग, काठमाडौं, समीक्षा, २०४७, पृ. ५५-५६ ।
५८. दीक्षित, पूर्ववत्, पृ. ५५ ।
वत्स = वाच्छो = कश्यप = कछुवा
भृगु = ठाडो पहिरो भारद्वाज = भद्राइ
अग्नि = तारा कौशिक = लाटोकोसेरो
शुनक = कुकुर रिक्ष = भालु
मुदगल = माछा शौडिल्य = चरो
तित्तिर = तित्रा मण्डुक = भ्यागुतो
५९. दीक्षित, पूर्ववत्, पृ. ५५-५६ ।
६०. रामराज पौड्याल, वेद पुराणका कथाहरू, काठमाडौं, वसन्त चौधरी, २०३९, पृ. १११ ।
६१. दीक्षित, पूर्ववत्, पृ. ५७ ।
६२. " " " ।
६३. रामनारायण दत्त शास्त्री, महाभारत, चतुर्थ खण्ड, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. १७, पृ. ४२६८-७० ।
६४. रामनारायण दत्त शास्त्री, महाभारत, पृ. ४२७८ ।
६५. रामराज पौड्याल, वेद पुराणका कथाहरू, काठमाडौं, वसन्त चौधरी, २०३९, पृ. ९२ ।
६६. श्रीराम शर्मा आचार्य, ऋग्वेद (प्रथम खण्ड)
इन्द्रो दधिचो अस्थभिवृत्राण्य प्रतिष्कृतः जघान नवतीर्नव
।१।३३।८४।१३।
६७. रामनारायण दत्त शास्त्री पाण्डेय, महाभारत खिलभाग हरि वंश, गोरखपुर, गोविन्दभवन कार्यालय, २०५३ (नवीं सं.) पृ. २५७ ।
६८. रामनारायण दत्त शास्त्री पाण्डेय, पूर्ववत्, पृ. २५८ ।
६९. पूर्ववत्, पृ. २६९
- स्वायम्भुव योगद्वारा गह्वी, वस्तु पनि हलुंगो हुन्छ । श्रीकृष्णले गोवर्धन पर्वत उठाउँदा त्यसैले हलुंगो भएको थियो । तूलो वस्तु पनि सानो पार्न सक्ने क्षमता स्वायम्भुव योगमा छ । अगस्त्य ऋषिले समुद्रपान गर्दा त्यस्तै भएको थियो ।
७०. रामनारायणदत्त शास्त्री पाण्डेय, हरिवंश, पूर्ववत्, पृ. २७० ।
७१. पूर्ववत्, पृ. २७४ ।
७२. रामनारायणदत्त शास्त्री पाण्डेय, महाभारत आदिपर्व, पूर्ववत्, (टिप्पणी नं. १०), पृ. ८० ।
७३. रामनारायणदत्त शास्त्री पाण्डेय, महाभारत, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. १० पृ. १०७ ।
७४. पूर्ववत्, पृ. १०७ ।
७५. पूर्ववत्, पृ. १११ ।
७६. पूर्ववत्, पृ. ११० ।
७७. पूर्ववत्, पृ. ११२ ।
७८. पूर्ववत्, पृ. ११४ ।
७९. महाभारत (द्वितीय खण्ड) वनपर्व, पृ. १३२६ ।
८०. महाभारत, वनपर्व अ. १३५, पृ. १३२७ ।
८१. " " " ।
अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छासि किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात्
८२. महाभारत, द्वितीय खण्ड, वनपर्व, पृ. १३२८ ।
८३. " " " पृ. १३३२ ।
सुखिनो नै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ते युगशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम्
८४. Vettam Mani, Puranic Encyclopaedia, op. cot., F. N. 25, p. 326.
८५. वासुदेव भट्टराई, श्रीमद्भागवत महापुराण, साभा प्रकाशन, ललितपुर, वि.सं. २०५२ (दोस्रो सं.), पृ. ४३९ ।
८६. वासुदेव भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ४३९ ।
८७. रामनारायणदत्त शास्त्री, (टीकाकार), हरिवंश, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. (६७), पृ. ४३६ ।
८८. रामनारायणदत्त शास्त्री, पूर्ववत्, पृ. ४३६ ।
८९. " " " पृ. ४३७ ।
९०. " " " पृ. ४३७ ।
९१. रामनारायणदत्त शास्त्री, महाभारत, (चतुर्थ खण्ड), शल्यपर्व, गोरखपुर, गोविन्दभवन कार्यालय, वि.सं. २०५३ (सातौं संस्करण), पृ. ४२४७ ।
९२. रामनारायणदत्त शास्त्री, (अनुवादक), महाभारत, (चतुर्थ खण्ड), पूर्ववत्, टिप्पणी नं. ९१, पृ. ४२४८ ।
९३. पूर्ववत्, पृ. ४२४८ ।
९४. " पृ. ४२४९ ।
९५. " पृ. ४२५१ ।
९६. " पृ. ४२५१ ।
९७. " पृ. ४२५१ ।
९८. " पृ. ४२५१ ।

नेपालको बौद्ध धर्म, कला र भाषिक उत्थानमा कर्णाली खस शासकहरूको योगदान

- भीष्म बाँस्कोटा

विषयवस्तु प्रवेश

नेपालको मध्यकालीन इतिहासमा कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत पर्ने खस साम्राज्यको विशेष र महत्वपूर्ण स्थान रहिआएको छ। यहाँ शासन गर्ने खसहरू को हुन् ? उनीहरूको उद्गमस्थल कहाँ हो ? उनीहरू कहाँबाट कहिले नेपाल प्रवेश गरे ? उनीहरूमध्ये कुन-कुन शक्तिशाली शासक थिए ? कुन-कुन खस शासकहरूले बौद्ध धर्म, कला तथा भाषिक विकास एवम् उत्थानमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे आदि गम्भीर प्रश्नहरू हुन्। कर्णाली प्रदेशको खस राज्यको इतिहासबारे जानकारी दिने तिब्बती वंशावली, वि. स. १४१४ को दुल्लुको स्तम्भाभिलेख तथा गोपालराज वंशावली जस्ता सीमित आधारहरूमात्र रहेको अवस्थामा प्राप्त थप तथ्य र सूचनालाई उजागर गर्नु अत्यावश्यक भएकोले यस लेखमा खसहरूको सामान्य परिचय दिँदै विशेषतः खस शासकहरूको बौद्ध धर्म, कला तथा भाषिक उत्थानमा के कस्तो योगदान रह्यो भन्ने बारेमा छोटकरीमा प्रकाश पार्ने प्रयत्न गरिएको छ। त्यसका लागि खसहरू को हुन् र यिनीहरू कहाँबाट, कहिले नेपाल प्रवेश गरे भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्ने सवालबाटै प्रस्तुत लेखको मूल विषयवस्तुभित्र प्रवेश गरिएको छ।

खस र खसानको परिचय

खस जाति प्राचीन भएर पनि अवैदिक आर्य थिए। हिन्दूहरूको महत्वपूर्ण ग्रन्थ वेदमा यिनीहरूको उल्लेख नभएकाले यिनलाई अवैदिक आर्य जातिका रूपमा मान्ने प्रचलन छ। वैदिक आर्यजस्तै यिनीहरू पनि पश्चिमसियाबाट भारत प्रवेश गरेका थिए। वैदिक आर्यहरूले गंगाको मैदानमा आवाद गर्न थालेपछिमात्र खसहरू भारत आइपुगेको देखिन्छ। यसर्थ खसहरू आर्य भएपनि वैदिक आर्य भने होइनन्। यिनीहरू ई. पू. प्रथम सहस्राब्दीमा भारतवर्षमा प्रवेश गरेका थिए भन्ने देखिन्छ (अधिकारी, २०६१:२३)। पश्चिमसियामा

खसहरूलाई 'कस' भनिन्थ्यो। अंग्रजहरूले हिन्दी जातिलाई हिट्टाइड्स, अमोर जातिलाई अमोराइड्स भनेभैं कसहरूलाई कस्साइड्स लेख्ने गर्दछन् (अधिकारी, २०६१:२०)। माथि उल्लेख गरिएभैं 'कस' शब्द नै कालान्तरमा गएर खस उच्चारित हुन थाल्यो।

यही 'खस' वा 'कश' शब्दबाटै काश्मीर शब्द बनेको हो भन्दै इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य अघि लेख्छन् "काश्मीर" शब्दको संस्कृत रूप 'खस गिरि' वा 'खस गृह' हुनु नितान्त सम्भव छ। यो अनुमान सत्य होस् 'खश' वा 'कश' शब्दबाटै काश्मीर शब्द बनेकोमा भने कुनै शङ्का छैन। काश्मीरका वासिन्दाहरू अझै पनि आफूलाई 'ख-ख' भन्दैछन्। यही शब्द भारतीय आर्यहरूको संस्कृत भाषामा 'खश' को रूपमा व्यवहृत भएको पाइन्छ। नेपालको पहाडी क्षेत्रमा हाल आवाद रहेका अधिकांश निवासीहरू यसै खस जातिका उत्तराधिकारी देखिन्छन् (आचार्य, २०५४:५१)।

नेपालमा आजकल खस जाति भन्नाले मूलतः क्षेत्री, बाहुन, कामी, ठकुरी, सार्की, सन्यासी, वादी, गाइने, घर्ती आदि जातका समुदायलाई जनाउँछ। जाति व्यवस्थाको प्रभाव धेरै नखेपेका खसहरूले आफूलाई 'खस पावै' (विष्ट, २००२:११) पनि भन्ने गर्दछन्। जुम्लामा मतवाली क्षेत्रीलाई पावई खश पनि भनिन्छ। पाखामा बस्ने हुनाले पावई भनिएको हो (अधिकारी, २०६१:३०)। अन्यले उनीहरूलाई खस क्षेत्री भन्ने गरेका छन्। तर समष्टिमा खस जाति आधुनिक नेपालमा पहाडी हिन्दू सभ्यताको प्रतीक भैसकेको छ।

खस जातिको उद्गमस्थल मध्य-एसियाको 'ककस' वा 'ककस' भन्ने पर्वतीय क्षेत्रलाई मानिन्छ। त्यहाँबाट ऐतिहासिक कालमा पश्चिम चीन तथा भोटेली सीमावर्ती क्षेत्र हुँदै खसहरू हिमवत् खण्ड (केदार खण्ड) तथा नेपाल प्रवेश गरी बसोबास गर्दै आएका हुन् (अधिकारी, २०६८:४-५)। नेपालस्थित उनीहरूको मूल थलो चाहिँ त्रिशूलीनदीदेखि

सिन्धुनदीवीचको क्षेत्र नै हो । राजनैतिक रुपमा स्थापित खस क्षेत्रलाई सम्पूर्ण पश्चिमाञ्चल तथा वरपरका क्षेत्र वा कर्णाली प्रदेशलाई नै जनाउँछ । त्यस क्षेत्रलाई समग्रमा 'सवा लाख पर्वत शिखरहरूले युक्त खस देश' वा 'सपादलक्षिशिखरि खसदेश' भनिन्थ्यो (अधिकारी, २०६८:४६-४७) । 'केदारो खशमण्डले' वा कुमाऊँ गढवाललाई खसमण्डल पनि भनिन्थ्यो (अधिकारी, २०६९:२६) । यस सन्दर्भमा पण्डित राहुल सांकृत्यायनले कुमाऊँ र गढवाललाई पहिले खस मण्डल भन्ने गरिएको र पछि खसहरूको राज्य हुनाले ती क्षेत्रका ठाउँहरूको नाउ खास, खासगर, हिदूकुश, काश्मीर, खसदेश, खसमण्डल, खसशाला तथा खसान भएको वर्णन गरेका छन् (सांकृत्यायन, १९५३:७६-८५) ।

भारतमा आवाद रहेको आर्य जाति त्यस विशाल आर्य जातिको एक शाखा हो, जसका अन्य शाखाहरू ग्रीक, स्लाभ, ल्याटिन र ट्यूटन आदि पश्चिमी शाखाहरू पनि रहेका छन् । आर्य जातिकै नामबाट उनीहरू बसेको उत्तरी भारतीय समतल भूमि "आर्यावर्त" को नामले प्रख्यात रहँदै आएको छ (आचार्य, २०५४:५०-५१) । करिब पाँचौँ शताब्दीतिर खस आर्य मूलका मानिसहरू कुमाऊँबाट पश्चिम नेपाल प्रवेश गर्न थालेको अनुमान गरिएको छ । यसरी खसहरू नेपालको पश्चिमी क्षेत्र कर्णालीमा प्रवेश गरी आफ्नो वर्चस्व कायम गर्न सकेकाले गर्दा उक्त क्षेत्र उनीहरूको जातीय नाम खसानले चिनिन थाल्यो (क्षेत्री, २०६२:२३८-२३९) । बाह्रौँ शताब्दीमा खस साम्राज्य स्थापना हुनभन्दा अघि नै कर्णाली प्रदेशमा खसहरूको बसोबास कायम भैसकेको बुझिन्छ । पूर्वमध्यकालमा त पश्चिम नेपालको राज्य व्यवस्था र समाजमा उनीहरूको आधिपत्य र बाहुल्यता नै कायम हुन गयो (अधिकारी, २०६९:२९) । यिनै सेञ्जाली (सिञ्जाली) खसहरूको नागरी लिपिपछि नेपालमा आएको र अशोक चल्लका छोरा जितारी मल्लले सर्वप्रथम 'मल्ल' पदवी धारण गर्नु र पछि नेपालका नयाँ राजवंशका प्रथम राजा अरिदेवले पनि मल्ल' पदवी ग्रहण गर्नु एउटै समयको घटना हुनाले नेपाल राज्य र सेञ्जा राज्य (सिञ्जा राज) का बीचमा सांस्कृतिक आदानप्रदान चल्दै आएको देखिन्छ (आचार्य, २०५४:५२) । कुमाऊँ र गढवालको साथै वर्तमान नेपालको कर्णाली नदीको प्रस्रवण क्षेत्रमा विस्तारित भई कार्तिकेयपुर (कत्युर) लाई राजधानी बनाई एक स्वतन्त्र खस साम्राज्य फस्टाएको पाइन्छ । संस्कृत साहित्यलाई आधार मान्ने हो भने भारतीय आर्यहरूले किरात, हूण, यवन र शकहरूलाई जस्तै खस आर्यहरूलाई पनि आफूभन्दा मुनिको तहमा राख्ने गरेकाले सोही प्रभावमा परी कालान्तरमा वाइसी र चौबिस राज्यकालका खस शासकहरूले पनि आफूहरूलाई खस भन्न अनकनाई 'ठाकुर' वा 'ठकुटी' भनी स्पष्ट रुपमा सम्बोधन गर्न थालेको देखिन्छ (आचार्य, २०५४:५४) ।

बौद्ध धर्मको प्रवेश

पश्चिमको खस साम्राज्यमा बौद्ध धर्मको प्रवेश कहिले भयो भन्ने सन्दर्भमा यस्तो अवधारण छ- 'उत्तर भारतको सम्पूर्ण पहाडी प्रदेशको भू-भागमा पूर्वमध्यकालका धेरै स्वतन्त्र राजवंशको उद्भव खस मूलबाट नै भएको थियो । खस जातिको एउटा शाखा कत्युरी नै कुमाऊँको प्रथम ऐतिहासिक राजवंश सिद्ध हुन्छ (नौटियाल, १९६९:४८) । कुमाऊँमा सातौँ शताब्दीको अन्तदेखि दशौँ शताब्दीको अन्तसम्म कत्युरी शासन कायम रह्यो । भारतमा चन्द्र रजपूरहरूले एघारौँ शताब्दीको प्रारम्भमा कुमाऊँ दखल गरेपछि दबाव स्वरूप खस शासकहरू तितरबितर भए । अझ तिब्बतमा बौद्ध धर्म विरोधी राजा लाङ्दर्माको हत्यापछि फन ठूलो उतपण्ड नै मच्चियो । ल्हासाको राजवंशमा वैमनस्यता पैदा भई तिब्बत विखण्डन भएको स्थितिमा कुमाऊँ भेकका खसहरूलाई दक्षिणपश्चिम तिब्बतमा गई आफ्नो हैकम जमाउन सरल र सहज भयो । त्यहाँका बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको सङ्गतबाट उनीहरू बौद्ध धर्मका अनन्य भक्त बने । जसले गर्दा उनीहरूको रैथाने तिब्बती प्रजासँग गाढा एवम् भावनात्मक सम्बन्ध स्थापित हुन पुग्यो । तिब्बत पुगेका खस सरदारहरूले आफ्नो पुरानो पुर्ख्यौली थलोलाई भून्न नसकेकाले दक्षिणपश्चिम तिब्बतमा हैकम जमाएको केही पुस्तापश्चात उनीहरूले नागराजको कुशल नेतृत्वमा कर्णाली प्रदेशका पालहरूलाई घुँडा टेकाई सिञ्जालाई एउटा स्वतन्त्र राजधानी बनाएर पश्चिम नेपालमा खस साम्राज्यको संस्थापना गरे । यसरी पूर्वमध्यकालको नेपालको इतिहासमा पश्चिम नेपालको कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत खस मल्ल राज्यको स्थापना नागराजले गरेका थिए । त्यसैले नागराजलाई खारी प्रदेशबाट आएका' (अधिकारी, २०६९:३५) वा खस साम्राज्यका संस्थापक भन्ने गरिन्छ ।

विशाल खस राज्यमा बौद्ध धर्मको प्रवेश कहाँबाट भयो भन्ने सम्बन्धमा दुईथरी विचारहरू पाइन्छन् । एकथरी विद्वान्हरू खसहरू पश्चिम भोटतर्फबाट यस क्षेत्रतर्फ आउने क्रममा बुद्ध धर्म अवलम्बन गरेको मान्दछन् भने अर्कोथरी बुद्ध धर्मको प्रभाव दक्षिण क्षेत्रबाट क्रमशः बढ्दै गएको हो भन्ने मतलाई स्वीकार गर्दछन् । नागराजले सन् ११२७ तिर वा बाह्रौँ शताब्दीको प्रथम चरणमा उक्त खस राज्यको स्थापना (क्षेत्री र रायमाझी, २०६०:२९८) गरेदेखि नै नेपालमा खस मल्ल राजाहरू बौद्ध धर्ममा दीक्षित भएको पाइन्छ । स्मरण रहोस् पश्चिम भोटको खारी प्रदेशमा खस राजालाई बोधिसत्व अवतारका रुपमा लिइन्थ्यो । राजाले बुद्धका उपदेशहरू अवलम्बन गर्दथे । सिञ्जाला मल्ल राजाहरू परमसौगत (बुद्धका ठूला उपासक), प्रवरमहायानयायी (असल महायान सम्प्रदायका अनुयायी), हेवज्जचरणर विन्दमकरन्दमधुकर (हेवज्जका चरणकमलका रसमा भमरा), गरुडध्वजावतार (विष्णुका अवतार) भन्ने पदवी लगाउनमा खुबै गर्व गर्थे (पन्त, २०४९:१७) ।

चिनिया यात्री युवान चाङले पनि प्राचीन कालमा खस क्षेत्रमा हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्म उत्कर्षमा पुगेको उल्लेख गरेका छन् । कर्णाली प्रदेशमा बौद्ध धर्ममा पनि तान्त्रिक ब्रह्मयानको पर्याप्त प्रभाव परेको थियो, जुन प्रभाव भोटबाट परेको देखिन्छ (अधिकारी, २०६८:८६) । त्यस समयका खस राजा, राजपरिवार र भारदारहरू बौद्ध धर्मका अनुयायी भएपनि धार्मिक मामलामा अत्यन्त सहिष्णु थिए (अधिकारी, २०६८:८६-८७) । एघारौँ शताब्दीपछि खस मल्ल राजाहरूमध्ये राजा क्राचल्ल, अशोक चल्ल, पुण्य मल्ल आदिको समयमा बौद्ध धर्म पनि हिन्दू धर्मकै दाँजोमा विकसित हुन पुग्यो । ती खस राजाहरूले आफ्नो भोटेली वा बौद्ध संस्कारलाई ब्रह्माउँदै आफ्नो राज्यमा गुम्बाको पूजा, चैत्य तथा बौद्ध मूर्तिहरूको निर्माण गर्दै बौद्ध धर्म र दर्शनलाई समान रूपमा सम्मान र श्रद्धा गरे । बौद्ध गयाको अभिलेखले कतिपय खस राज्यका मन्त्री र भारदारहरू समेत भिक्षु भएको उदाहरण प्रस्तुत गर्दछन् (क्षेत्री र रायमाझी, २०६०:२२४) । युद्ध गर्न जाने आउने क्रममा गुम्बाहरूलाई क्षति नपुऱ्याउनु भनी उनी गरिएका उदाहरणहरू पनि नपाइएका होइनन् । वास्तवमा खस साम्राज्यकालमा हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्मलाई समान रूपमा विकास र विस्तार हुने अवसर मिलेको थियो (अधिकारी, २०६८:६५) । अब यहाँ तिनै विभिन्न खस शासक र उनीहरूको पालामा भएका विभिन्न बौद्ध धार्मिक क्रियाकलाप, कला तथा वास्तुकला सम्बन्धी कुराहरूको समीक्षा देहाय बमोजिम गरिन्छ ।

प्रमुख खस शासकहरू

क) नागराज (११८४ तिर) वा (११-१२औँ शताब्दी):

कर्णाली प्रश्रवण क्षेत्रको विशाल खस मल्ल राज्यका संस्थापक नागराज हुन् । भोटेली वंशावलीमा नागराज र देवराज नामका दुई दाजुभाइ बौद्ध भिक्षु भएको उल्लेख गरिएको छ सुवेदी, २०५४:५९/अधिकारी, २०६८:१०) । माथि उल्लिखित नागराजले जुम्लाको सिञ्जालाई आफ्नो राजधानी बनाएका थिए । गढवालस्थित बराहाट (उत्तरकाशी) को बुद्ध मूर्तिमा 'भट्टारक नागराज' कुँदिएको अभिलेख (क्षेत्री र रायमाझी, २०६०:२१९) प्राप्त भएबाट नागराजको बौद्ध धर्मप्रतिको आस्थाबारे सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । राहुल सांकृत्यायनले गढवाल बराहाटमा प्राप्त उक्त बुद्ध मूर्तिको पादपीठमा रञ्जना लिपि र तिब्बती भाषामा नागराजको नाम अङ्कित भएको जानकारी दिएका छन् । उक्त मूर्तिलाई हिजोआज बाराहाट दत्तात्रेयका रूपमा पुज्ने गरेको पाइन्छ (सांकृत्यायन, १९५३:११२) । बराहाटमा प्राप्त बुद्ध प्रतिमाको पादपीठमा रञ्जना लिपिमा 'चम्-बोनगरजङ-थुव-प' वा 'भट्टारक नागराज मुनिको कृति' भन्ने एउटा सङ्क्षिप्त अभिलेख प्राप्त भएको छ (अधिकारी,

२०६१:३५) । यसबाट उनको बौद्ध धर्मप्रतिको सम्मानभाव पनि भत्किएको छ ।

ख) क्राचल्ल (१२६४-१३०८):

नागराजपछिका खस मल्ल राजा क्राचल्ल हुन् । उनले 'परमसौगात' वा 'बुद्धका ठूला उपासक' भन्ने उपाधि लिएका थिए (क्षेत्री र रायमाझी, २०६०:२२४) । सो कुरा वि. स. १२८० को कुमाऊँ बालेश्वर मन्दिरको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ (दाहाल, २०५७:१२२) । उनको समयमा पनि बौद्ध धर्म हिन्दू धर्मकै दाँजोमा विकसित हुन पुगेको थियो । क्राचल्लको कर्तिपुर (कुमाऊँ) का राजाहरूसँगको रणसङ्ग्राम अन्त भएपछि हार्दिक सहिष्णुता दर्शाउँदै आफू बौद्ध धर्मका दृढ अनुयायी भएपनि उनले त्यहाँका रैथाने हिन्दूहरूको आस्थालाई पूर्ण रूपमा सत्कार गरे (अधिकारी, २०६१:४४) भनिएबाट क्राचल्ल व्यवहारिक राजनीतिको रूपमा पनि देखिएका छन् ।

कुमाऊँ बालेश्वर मन्दिरमा प्राप्त ताम्रपत्रमा क्राचल्ललाई 'जिनिकुलकमलका दिवाकर' भनिएको छ (एटकीन्सन, १९७४:५१६-१८) । क्राचल्ल बौद्ध धर्मावलम्बी भएको हुँदा उनले आफ्नो कुललाई जिनिकुल भनेको हुन सक्छ । तिब्बती वंशावलीमा उनले (क्राचल्ल) मैत्रेय, मञ्जुश्री र सम्बरका मूर्तिहरू स्थापना गरेको कुरा उल्लेख छ (सुवेदी, २०५४:६२/अधिकारी, २०६१:१४३) । क्राचल्लले कुमाऊँ विजयपछि त्यहाँका स्थानीय निवासीको धार्मिक आस्थाअनुरूप जसरी हिन्दू देव एकदेव बालेश्वरको भक्तिपूर्ण पूजाअर्चना गरी ठूलो क्षेत्र गुठी समेत राखी दिए । त्यसबाट उनमा भएको धार्मिक सहिष्णुताका साथै व्यवहारिक राजनीतिको हेक्का पनि भत्कन्छ । आफूलाई अहिंसात्मक बौद्ध धर्मका पक्षपाती मान्ने क्राचल्ललाई अभिलेखमा शस्त्रधारीहरूमा सर्वश्रेष्ठ, युद्ध गर्नमा पाण्डव समान, आयुध शक्ति र पराक्रममा अद्भूत, धनुर्धारीमा राम र भीष्म समान तथा अर्जुनभन्दा पनि यशस्वी भनेर प्रशंसा गरिएको छ (अधिकारी, २०६१:४४-४५) । तिब्बतको एक वंशावलीमा क्राचल्लले मञ्जुघोषको सुवर्ण प्रतिमा, सुनकै चैत्य, सम्बर, जो बज्रयानी देवता थिए को पाँच सय रूपैयाँको प्रतिमा र १२ हजार रूपैयाँको मैत्रेय बुद्धको प्रतिमा निर्माण गराई चढाएको प्रसङ्ग पाइन्छ (अधिकारी, २०६१:१४१) । यसरी राजा क्राचल्लको शैव, वैष्णव र बौद्ध धर्म तथा तिनका आदेशप्रति समान आस्था र सम्मानभाव समेत मुखरित हुन गएको छ ।

ग) अशोक चल्ल (१३१२-१३३५):

क्राचल्लपछि अशोक चल्ल एक शक्तिशाली खस मल्ल शासकका रूपमा देखा पर्दछन् । उनी बौद्ध धर्मका अनन्य भक्त थिए । उनीसँग सम्बन्धित अभिलेखहरू दुल्लुदेखि लिएर गढवाल र बोधगयासम्मको विस्तृत तथा टाढा-टाढाका भू-भागहरूबाट पाइएका छन् । तिब्बतको एउटा वंशावलीमा आ-सो-ल्दे (अशोक चल्ल) ले पहिले मौर्य सम्राट अशोकले दो-ज-

दाड वा बजासन बुद्धलाई चढाएका ४४ नगरहरू पुनः कायम गरिदिनु भयो भनिएको छ (अधिकारी, २०६१:४८) । अशोक चल्लको अर्को अभिलेख पनि बुद्धगयावाटै प्राप्त भएको छ, जुन अभिलेखमा उनलाई 'प्रवरमहायानयायिन', 'परमोपासक', 'जिनेन्द्रचरणविन्दमकरन्दमधुकर' भनिएको छ । उनले त्यहाँका बौद्ध देवताको पूजा व्यवस्था मिलाएको र काश्मीरका पण्डितलाई केही दानधर्म गरेको वर्णन पाइन्छ (रेग्मी, २०५८:१६८) । त्यसैले बौद्ध धर्मका प्रबल अनुयायी अशोक चल्लले पनि आफ्ना मानिसहरू त्यहाँ पठाई विहार बनाउने, भगवान् बुद्धको प्रतिमा स्थापना गर्ने, नैवेद्य र पूजाआजाको व्यवस्था मिलाउने लगायतका कार्यहरू गराएका थिए (अधिकारी, २०६१:४९) ।

उनलाई 'प्रवरमहायानयायी' का साथै 'हेबज्जचरणारविन्दमकरन्दमधुकर' पनि भनिएको छ (क्षेत्री र रायमाफ्नी, २०६०:२२४) । भाण्डागरिक सहणपालले बोधगयामा अभिलेख राखी आफ्ना मालिक अशोक चल्ललाई 'निखिलमहीपालजनक' वा 'समस्त राजाहरूका पिता' का रूपमा अधि सारेका छन् (अधिकारी, २०६१:४९) । साथै उनले लद्दाखभेकका ४४ वटा गाउँबाट पाइएको राजश्व रकम सङ्कलन गरी एक विशाल बौद्ध धार्मिक सभा सम्पन्न गराएका थिए (अधिकारी, २०६१:१४२) । उनका दरबारमा राजगुरु पण्डित मुशल आदिको प्रमुख स्थान थियो (दाहाल, २०५७:१२६) । अशोक चल्लका एक जना कर्मचारी सदनपालले आफूलाई बोधिसत्व जस्तो चरित्र भएको भनेर दावी गरेको पाइन्छ । काश्मीरका बौद्ध विद्वान् गुचपथीले अशोक चल्लको दरबारमा आश्रय पाएका थिए (श्रेष्ठ, २०२८:५८) ।

खस सम्राटहरूले मान्ने बौद्ध धर्ममा पनि तिब्बती वज्रयानको यथेष्ट प्रभाव पाइन्छ । खस सम्राट अशोक चल्ल कट्टर महायानी सम्प्रदायका अनुयायी थिए । यिनलाई 'असल महायानी सम्प्रदायका अनुयायी, हे बज्रका पाउका भक्त, सारा राजाहरूमा श्रेष्ठ' भनेर वि. स. १३३५ को बुद्धगयाको अभिलेखमा भनिएको छ (दाहाल, २०५७:१२३) । उनलाई एकसाथ गरुड नारायण, अभिनव बोधिसत्वावतार, प्रवरमहाचानयायिन लगायतका हिन्दू र बौद्ध विशेषण दिइएको छ । सम्राट अशोक चल्ल 'सवालाख पर्वत देशका राजाहरूका मुकुटमणि' का रूपमा पनि विख्यात छन् । यसबाट पनि खसहरू तिब्बतको खारी प्रदेश हुँदै सिञ्जा आएको प्रष्ट हुन्छ । यस भेकमा बौद्ध धर्मको प्रभाव र तत्कालीन वास्तुकृति र शिल्पको गहन अध्ययन मनन गर्दा सुर्खेको प्रसिद्ध काँक्रेविहार पनि उनकै पालातिर निर्माण भएको मानिन्छ । यस सम्बन्धी विस्तृत विवरण पछाडि दिइएको छ ।

दुल्लु कीर्तिस्तम्भमा उल्लिखित अशोक चल्लका दुई छोराहरूमध्ये जेठा छोरा जितारी मल्ल हुन् भने अर्का आनन्द मल्ल (जालन्धर मल्ल) । उनका छोरा आनन्द मल्लले स्वर्णपत्रमा

बौद्ध धर्मग्रन्थ 'खग्युर' सार्न लगाएको बताएका छन् (अधिकारी, २०६१:५४) । तिब्बती वंशावलीले त उनलाई 'दानपति' भनेर थप सम्मान प्रदान गरेको छ (अधिकारी, २०६१:५६) । त्यताका बौद्ध संस्थालाई लक्षमुद्रा दान गर्नेलाई 'दानपति' पदवी प्रदान गर्ने चलन थियो ।

घ) जितारी मल्ल वा जयतारी (१३४४-१३५६)

अशोक चल्लपछि उनका जेठा छोरा जितारी मल्ल राजगद्दीमा बसे । उनले आफ्ना बाबुवाजेको पद 'चल्ल' छाडी सर्वप्रथम 'मल्ल' पद धारण गरेका थिए । तीनपटक (वि. स. १३४४, १३४५ र १३४६) सम्म काठमाडौँ उपत्यकामा आक्रमण गर्न सफल जितारी मल्लले आफ्नो दोस्रो उपत्यका आक्रमणताका पशुपति, स्वयम्भूनाथ र रातो मच्छिन्द्रनाथको दर्शन पूजन गरी फर्किएका थिए (अधिकारी, २०६८:२२०) । यसरी उनले बारबार गर्ने गरेको उपत्यका आक्रमणताका बुद्धमतिस्थित लोकेश्वरको दर्शन गरी कोष चढाउनुकासाथै पशुपतिलाई खुसी पारी फर्किएबाट उनको हिन्दू तथा बौद्ध दुवै धर्मप्रतिको समान आस्था झल्किएको छ ।

ङ) रिपु मल्ल (१३६५-१३७०) :

जितारी मल्लपछि उनका भतिजा रिपु मल्ल कर्णाली प्रदेशको राजगद्दीमा बसे । बौद्ध धर्मका अनुयायी रिपु मल्लको पालामा लेखिएको हस्तलिखित बौद्धग्रन्थ 'अभिसमयालंकार' को पुष्पिकामा उनलाई 'लोकेश्वर' भनिएको छ । उक्त ग्रन्थमा उल्लेख भएको वि. स. १३७० को अभिलेख नै खस साम्राज्यकालको हालसम्म प्राप्त पहिलो विक्रम संवत् उल्लेखित अभिलेख मानिन्छ (अधिकारी, २०६१:५७-५८) । उक्त बौद्ध ग्रन्थको पुष्पिकामा रिपु मल्ललाई 'राजराजेश्वर लोकेश्वर' पनि भनिएको छ (अधिकारी, २०६१:९०-९१) ।

गोपालराज वंशावलीअनुसार रिपु मल्लले तीर्थयात्रीका रूपमा उपत्यकामा आई बुद्धमतीको मच्छिन्द्रनाथलाई महास्नान गराई कोष चढाउनुकासाथै पशुपति तथा कान्तिपुरका चैत्य (स्वयम्भूनाथ) मा पूजाआजा गरी त्यहाँ बहालका व्रतबन्ध गरेजति सबैलाई भोज खुवाएका थिए ।

सिञ्जा वा दुल्लुबाट सुर्खेत, कपिलवस्तु, लुम्बिनी र नुवाकोट हुँदै काठमाडौँ उपत्यका आएका रिपु मल्लले आफ्नो मार्गमा पर्ने बौद्ध तीर्थस्थलहरू कपिलवस्तुस्थित निग्लिहवा र लुम्बिनीको तीर्थाटन गरी त्यहाँ शिलालेख समेत लेखाएबाट उनी बौद्धधर्मप्रति आस्था राख्ने राजाका रूपमा रहेको प्रष्ट हुन्छ (क्षेत्री र रायमाफ्नी, २०६०:२२१) । उनले लुम्बिनीस्थित स्तम्भलेखमा भने आफ्ना छोरा सङ्ग्राम मल्लको समेत नाम उत्कीर्ण गराएका छन् (अधिकारी, २०६१:५७) । यसरी रिपु मल्ल लुम्बिनी, कपिलवस्तुका साथै उपत्यकाको तीर्थाटन गर्ने र उपत्यका माथिको प्रभावलाई अझ मजबुत बनाउने ध्येयले उक्त यात्रामा सरिक भएको थाहा हुन्छ ।

सिञ्जाको पूर्वतर्फ चौकी खोला छेउ रहेको उनको एक खण्डित अभिलेखमा रिपु मल्लले “लोकेश्वरका पाउको ध्यान गर्ने कुरा भएको लघुरत्नत्रय नामक सबै कुरा सिद्ध गर्ने विद्या सार्नु भयो” (योगी, २०१३:८०) भनी सिञ्जा सेरामा प्राप्त एक अभिलेखमा उल्लेख भएवाट उनको विद्याप्रेम तथा बौद्ध धर्मप्रतिको अगाध आस्थाबारे थप जानकारी मिल्छ। यस प्रकार खस राजाहरूलाई हिन्दू र बौद्ध मान्यता अनुरूप आ-आफ्नै ढङ्गले विशेषण दिई उनीहरूको महत्ता दर्शाइएको छ।

घ) अक्षय मल्ल (१३२७-१३७२):

जितारी मल्लका जेठा छोरा अक्षय मल्लका अभिलेखहरू अछाम, सुर्खेत लगायतका विभिन्न भेकहरूबाट पाइएका छन् (अधिकारी, २०६१:५९)। अछाम विनायकमा खस साम्राज्यकालका देवल, स्तूप, नाउला, मूर्ति, माटाका नल्की, ईटा र कलात्मक प्रस्तर जस्ता पुरातात्विक अवशेषहरू अद्यापि पाइन्छन्।

घ) आदित्य मल्ल (१३७३-१३८५):

जितारी मल्लका कान्छा छोरा तथा अक्षय मल्लका भाइ आदित्य मल्ल पहिले भोटको शाक्य मठमा भिक्षु भई बसेका र पछि सिञ्जा फर्केर राज्य गरेको कुरा तिब्बती वंशावलीमा उल्लेख छ (अधिकारी, २०५३:३२)। अक्षय मल्लको उत्तराधिकारी हक खोसिनु र आदित्य मल्लले शाक्य मठमा शरण लिनुका पछाडि रिपु मल्लको पडयन्त्र भएको हो भन्ने सूर्यमणि अधिकारीको भनाई छ। उनलाई पनि ‘हेवज्जपापच परिचर्या’, ‘इष्टदेवता परिचर्या परायण’ (अधिकारी २०६१:९२) आदि भनेर धर्मात्मा राजा (पन्त, २०४९:१७) का रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। गण्डकी अञ्चलको गोरखा जिल्लास्थित रिगाउँको शीरमा रहेको ताजगाईं (ताघवाईं) गुम्बाका लागि आदित्य मल्लले शाके १२४३ मा व्यवस्था बाँधी दिएको भन्ने ताम्रपत्रको हुवहु व्यहोरा यस्तो छ- ‘हाम्रो कल्याण र पादस्थानको रक्षाका लागि हामीले दान गरी राखेको यो गुम्बामा पल्टन आउँदा जाँदा दुःख दिनु हुँदैन। यदि कसैले दुःख दियो भने त्यसलाई १०० तोला सुन दण्ड हुनेछ र त्यसको भलो हुने छैन’ (अधिकारी, २०६८:३८-३९)। यसरी गण्डकी अञ्चलसम्म आई बौद्ध गुम्बाको व्यवस्था मिलाउन उद्यत रहेवाट उनी बौद्ध धर्मप्रति आस्था राख्ने शासक भएको कुरा थाहा हुन्छ।

ज) प्रताप मल्ल (१३८४ तिर) :

कल्याण मल्लपछि गद्दीमा बसेका प्रताप मल्ल खोचरनाथको सशक्य विहारमा भिक्षु भएका थिए। खोचरनाथ नेपाल चीन सीमा क्षेत्रमा पर्दछ, जहाँका बौद्ध मूर्तिहरूको निर्माण समेत नेपाली कलाकारहरूले नै गरेका थिए (जोशी, २०२८:१)। भोटमा प्राप्त भएको वंशावलीमा प्रताप मल्ल भिक्षु भएर गएको र गोत्र परिवर्तनपछि पुण्य मल्ल सिञ्जाको गद्दीमा बसेको घटनालाई बडो महत्व दिएर लेखिएको छ (टुची, १९५८:६८)। नागराज वंशका अन्तिम शासक प्रताप मल्लले

निःसन्तान भई भिक्षुको जीवन अवलम्बन गरेपछि अर्को वंशका पुण्य मल्ललाई राजा बनाइएको थियो (दाहाल, २०५७:१२३)।

झ) पुण्य मल्ल (१३८५-१३८४):

यस वंशका अर्का महत्वपूर्ण राजा पुण्य मल्ल हुन् जो परमसौगत उपाधि धारण गर्दथे (रेग्मी, २०५८:१६८)। साथै उनलाई बुद्धको कृपावाट ठूलो राज्य पाएका भनेर भनिएको छ (क्षेत्री र रायमाझी, २०६०:२२४)। यसवाट उनी पनि बौद्ध धर्मका अनुयायी रहेको थाहा हुन्छ।

गोरखा जिल्लाको ताजगाईं (ताघवाईं) गुम्बाका भिक्षुहरूले बल विवेकद्वारा युद्धमा सहयोग गरे वापत पहिलेका महाराजबाट ताम्रपत्र निगाह दिने क्रममा शाके १२५६ वैशाख २३ गते पुण्य मल्लबाट निगाह भएको थियो (अधिकारी, २०६८:४९-५१)। मोहनप्रसाद खनालका अनुसार शाके १२५० (वि. स. १३८५) मा पुण्य मल्लले राजाको हैसियतले ताघवाईं गुम्बाको व्यवस्था बाँधिदिएका थिए (खनाल, २०३० :१०)। उक्त गुम्बामा पाइएको आदित्य मल्ल र पुण्य मल्लका ताम्रपत्रमा “त्यस गुम्बामा बसी पूजापाठ गर्ने लामाहरूलाई कसैले दुःख दिएमा त्यस्ता व्यक्तिलाई सय तोला सुन वा धानी सुन दण्डकासाथै शारीरिक दण्ड पनि दिइने छ, त्यसको भलो हुने छैन” भनिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६९:१०६)। यसरी त्यसताका शारीरिक, आर्थिक एवं पारलौकिक दण्डको त्रास दर्शाउँदै मठ, मन्दिर र सांस्कृतिक धरोहरहरूको सुरक्षाको व्यवस्था मिलाइएको थियो।

पुण्य मल्ल र पृथ्वी मल्लले गार्ग्यायण, गौतम, हारित, आपस्तम्ब आदि ऋषिमुनिद्वारा प्रणीत राजनीतिशास्त्र तथा नीतिशास्त्र बमोजिम शासन गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेका छन्। साथै उनीहरूले ‘श्री धनाराधनाधिगत प्राज्यराज्यरक्षाक्षम’ वा ‘बुद्धको उपासना गर्नाले साम्राज्यको रक्षा गर्न समर्थ भएका छौं’ भनेका छन् (अधिकारी, २०६९:९२)। पृथ्वी मल्ल, पुण्य मल्ल आदिका दरवारहरूमा हिन्दू तथा बौद्ध धर्मका चयन गरिएका विद्वानहरूको जमघट नै हुन्थ्यो (दाहाल, २०५७:१२६)। यसरी खस साम्राज्यमा राजामहाराजहरू धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र र बुद्धका उपदेशलाई शिरोपर गरी शासन सञ्चालन गर्दथे।

ञ) पृथ्वी मल्ल (१३८५-१४१५):

पुण्य मल्लका छोरा पृथ्वी मल्ल पनि बौद्धमार्गी थिए भन्ने कुरा उनको अभिलेखमा उनलाई दिइएको ‘श्रीधनाराधनाधिगत’ विशेषणबाट ज्ञात हुन्छ। तर उनी बौद्ध धर्मका अनुयायी भएर पनि धार्मिक रूपमा समन्वयवादी नै थिए (रेग्मी, २०५८:१६८)। ‘शाके १२७८ साउन शुक्ल दशमी शुक्रवारका दिन खस मल्ल राजा पृथ्वी मल्लले गोल्हु जोइसीलाई गरिदिएको कनकपत्रमा उनका छोरा, नाति, भाइ, भतिजा, छोरीका छोराको भोग गर्न पाउने छन् जसले यस कनकपत्रको बेहोरालाई नास्ला नास्न लगाउला वा खोस्ला खोसाउला उसले आफ्ना चोतित्रसहित एक सय पुर्बालाई कुंभीपाक

नरकमा परा। ब्रह्मा, विष्णु, ईश्वर, बुद्ध धर्म संघ यति देवताहरूलाई आघात पुऱ्याएको पाप लाग्ला। जसले यो आदेश नमासी यस कनकपत्रभित्रको बेहोरालाई नास्ला नसाउला वा यस्तै अरु उपद्रव गर्ला त्यसको बाबु गधा र त्यसकी आमा सुँगुरी होली र जसले यस बेहोरालाई पालना गर्ला त्यसले पुण्य पाउला' (अधिकारी, २०६८:६९-७१) भनिएको छ। यसबाट तत्कालीन समाजमा बुद्ध र बुद्धधर्मलाई साक्षीका रूपमा समेत प्रस्तुत गर्ने गरेको तथ्य उजागर हुन्छ।

पश्चिम नेपालको पूर्वमध्यकालीन इतिहास बारे जानकारी लिने ठूलो आधारशिला दुल्लुको कीर्तिस्तम्भ अभिलेख बनेको कुरा माथि नै उल्लेख भैसकेको छ। उक्त कीर्तिस्तम्भमा राजा पृथ्वी मल्लले आफ्नो राज्यमा भिक्षु, बाहमण, धर्मप्रचारक र शिल्पकारहरूलाई चन्द्रसूर्य र ताराहरू रहुञ्जेलसम्मका लागि सबै कर माफ गरिदिनु भयो भनी लेखाएर प्रोत्साहित गरेका थिए (अधिकारी, २०६९:७१)। अहिंसाको मार्ग बौद्ध धर्ममा उनको प्रबल आस्था थियो। उनले युद्धभूमिमा हुने नरसंहारदेखि विरक्त भएर दानधर्मको मार्ग अवलम्बन गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यसैले उनलाई 'परमधार्मिक परमकल्याणदाता' भनिएको आभास मिल्छ (अधिकारी, २०६९:७२)।

ट) मलय वर्मा (१४४६-१४७७):

अन्तिम खस शासक अभय मल्ल (वि. स. १४३३-१४४८) पछि पनि खस साम्राज्यको अवशेषका रूपमा मलयवर्माको राज्य गण्डकी प्रदेश र डोटी बाहेक कर्णाली प्रदेशमा पनि कायमै थियो। रास्कोटी वंशावलीमा मलयवर्मालाई 'वडेराजा' भनिएको र 'महापराक्रमी चक्रवर्ती राजा'को विशेषण दिइएको छ। खोजरनाथमा उनले अठार गुम्बाको विहार बनाएको (योगी, २०१३:३६५ र ३७३) उल्लेख पाइन्छ। यस प्रकार खस साम्राज्यको अन्तपछिका शासकहरूले पनि आफूलाई बौद्ध धर्मका अनुयायीका रूपमा प्रस्तुत गर्दै बौद्ध स्थापत्यहरू निर्माण गर्ने गरेको तथ्य समेत प्रष्ट हुन्छ।

खस राज्यकालीन महत्त्वपूर्ण बौद्ध स्थापत्यहरू

कर्णाली प्रदेशमा प्रशस्त मात्रामा ऐतिहासिक कला र वास्तुकृतिका नमूनाहरू प्राप्त भएका छन्। विशेषगरी नेपालको पश्चिमी भेगका सेती, महाकाली, कर्णाली र भेरी अञ्चल भित्रका विभिन्न जिल्लाहरूमा छरिएर रहेको कलाकृतिहरूले खस जातिको धार्मिक विश्वास र मतलाई प्रदर्शित गरेका छन् (अधिकारी, २०६८:६८)। अब यहाँ प्रस्तुत विषयमा केन्द्रित रही खस साम्राज्यकालीन विभिन्न ठाउँहरूमा छरिएर रहेका प्रमुख बौद्ध वास्तुकलाको क्रमशः वर्णन गर्ने जर्मको गरिएको छ।

सुर्खेतस्थित काँक्रेविहार

सुर्खेत जिल्लाको लाटीकोइलीस्थित काँक्रेविहार खस सभ्यताको एउटा महत्त्वपूर्ण र दरिलो प्रमाण हो। खस शासक

अशोक चल्लको पालामा निर्मित उक्त विहारको भग्नावशेषले पनि तत्कालीन नेपालमा बौद्ध र हिन्दू दुवै धर्मको प्रभाव रहेको दर्शाउँछ (अधिकारी, २०६८:८७)। उचित खोज तथा अन्वेषण कार्य भैनसकेको यो विहार (मन्दिर?) १३औँ शताब्दीतिरको मानिन्छ। सुर्खेतको काँक्रेविहारबाट उन्नत बौद्ध वास्तुकृतिका प्रशस्त नमूनाहरू प्राप्त भएका छन्। वास्तवमा तेस्रौँ शताब्दीतिर निर्माण भएको उक्त शिखर देवलको भग्नावशेष नै हालको काँक्रेविहार हो भन्न सकिन्छ। योगी नरहरिनाथका अनुसार सुर्खेतको काँक्रेविहार खस राजा अशोक चल्लसँग सम्बन्धित छ (अधिकारी, २०६८:६७) भन्ने भनाइले यस कुरालाई अफ थप पुष्टि गरेको छ। यसैगरी सन् १३१३ तिर सुर्खेतबाटै सारेर लुगिएको 'अभिसमयलकार' नामक हस्तलिखित ग्रन्थ भोटको 'स्पोनकाङ्ग गुम्बा' बाट पाइएको छ (पेटेक, १९५८:१९७-९८)।

दुल्लु पादुकास्थानको देवल

अशोक चल्लकै पालामा सउना कार्की र उनकी धर्मपत्नी साउका कर्मान्नीले एउटा बौद्ध देवल बनाएको अवसरमा दुल्लु पादुकास्थानमा स्तम्भलेख लेखाएका थिए, जसलाई धार्मिक कार्य सम्पादन गरेको अवसरमा स्थापना गरिएकोले 'धर्मस्तम्भ' पनि भन्न सकिन्छ (अधिकारी, २०६९:१३)। उक्त अभिलेखको उठान 'ॐ नमो बुधाये' वा 'ॐ बुद्धलाई नमस्कार छ' बाट भएको छ (खनाल, २०६८:२३)।

कुची विहार :

खस साम्राज्यकालमा निर्माण भएको अर्को उल्लेख्य र महत्त्वपूर्ण बौद्ध स्थापत्यको नमूना हो अछामको कालिकास्थानस्थित कुचीविहार गाउँको कुची विहार। यो विहारको निर्माण पृथ्वी मल्लका महामात्य देव वर्माले गरेका हुन् (अधिकारी, २०६९:१६१)। वि. स. १४४१ मा निर्मित पानीको नाउला (कुवा) बरपर विशाल धार्मिक दरवार हुनाले सो ठाउँलाई विहार भनिएको हुन सक्छ (सुवेदी, २०५६:३२)। विनायकमा अक्षय मल्लले वि. स. १३३७ मा बनाउन लगाएको पञ्चदेवल छ भने कुचीमा पृथ्वी मल्लका पालाको प्रस्तुत नाउली र त्यसमाथि एउटा चैत्य छ। चैत्यको चारैतिर बुट्टेद्वार माला बनाइनुकासाथै चारै दिशामा निर्मित गुम्बजाकार खोपामा पञ्चध्यानी बुद्धका प्रतिमा स्थापना गरिएको उक्त चैत्यमुनि नाउलीको पटलप्रान्त (लिन्टन) मा एउटा शिलालेख (अधिकारी, २०६९:१६१-६२) छ, जसको व्यहोरा यस्तो छ 'यस पुण्यले सबै प्राणी सुखी होउन भनेर सबैको मङ्गलकामना गरिएको छ।' यस चैत्यमुनिको नाउला (कुवा) को चारैढोका माथिको पाषाणपट्टमा 'ॐ मणिपद्मे हुँ' मन्त्र लेखिएको छ।

अछाम कुची विहारको अभिलेखको व्यहोरा तत्कालिक खस मल्ल राज्यका एक प्रभावकारी तथा प्रमुख लेखकका रूपमा

गनिने इष्टिदासले लेखेका थिए (नरहरिनाथ, २०१३:४५) । त्यसैले अछामस्थित यस कुचीले पनि दुल्लुस्थित पाथर नाउलीकै समानता राखेको देखिन्छ (शर्मा, २०५८:९९) । यो ऐतिहासिक र सांस्कृतिक महत्व बोकेको बौद्ध परम्परामा आधारित पश्चिम नेपालमा रहेका स्मारकहरूमध्ये एक महत्पूर्ण धरोहर मानिन्छ ।

दुल्लुस्थित पाथर नाउली :

दैलेखको दुल्लुस्थित पृथ्वी मल्लका एक जना महामात्य देववर्माले छत्यालले वि. स. १४११ साल पौष कृष्ण द्वितीया शुक्रवारका दिन निर्माण गरेको पाथर नाउली पञ्चचैत्य बौद्ध वास्तुकलाको एउटा उत्कृष्ट नमूना मानिन्छ । यस नाउलीमा एउटा शिलालेख अङ्कित छ, जुन शिलालेखको हुबहु नक्कल यस्तो छ-‘नावल्देवीबाट जन्मेका ठूलो बुद्धि भएका देववर्मा हुनुहुन्छ । उहाँले देवताहरूलाई पनि प्यारो लाग्ने, पाँच ध्यानी बुद्धहरू रहने पञ्चचैत्य (पाँच ध्यानी बुद्धहरू सहित) ले युक्त, थाकेका सबै प्राणीका लागि विश्राम (स्थल) सहितको अपूर्व पधेरो बनाउनुभयो (अधिकारी, २०६१:१६०) । कुँदिएका प्रस्तर पट्टहरूबाट तथा पत्थरहरूबाट बनेको भापी भएकोले स्थानीय बोलीमा पत्थरलाई पाथर र भापीलाई नाउली भनिने अर्थमा पाथरनाउली भनिएको बुझिन्छ । योगी नरहरिनाथले यस नाउलीलाई एकपल्ट सफा गराई कोटीहोम लगाएको कुरा स्थानीय वासिन्दाहरूको भनाइ छ ।

पाथर नाउलीको छतमा पञ्चचैत्य बनाइएको भए पनि हाल बीचको चैत्य जीर्ण अवस्थामा छ भने बाँकी चारवटा चैत्यहरू नष्ट भैसकेका छन् । पुरातत्व विभागले हाल यो कुचीलाई ‘क’ वर्गको सूचीमा राखेको छ । कर्णाली प्रदेशमा प्राप्त बौद्ध मूर्तिमा ध्यानी बुद्धका मूर्तिहरू अधिक मात्रामा छन् । दुल्लु पाथरनाउलीको छतमा निर्मित पञ्चचैत्यहरू पञ्चबुद्धका लागि बनाइएको प्रसङ्ग सोही चैत्यको शिलालेखबाट थाहा हुन्छ । खस मल्ल शासनकालमा निर्मित यस्ता सांस्कृतिक धरोहरहरूमध्ये पाथरनाउली र कुचीको स्तूप विशेष उल्लेखनीय छन् ।

अवलोकितेश्वरको मन्दिर

पृथ्वी मल्लका महामात्य देव शर्मा पनि बौद्ध धर्मालम्बी देखिन्छन् । त्यस्तै भोटमा प्राप्त भएको वंशावलीमा पनि उनका (पृथ्वी मल्ल) महामात्य यशोवर्मा (दपाल-ल्दान-ग्याग्स्-पा) ले ल्हासास्थित अवलोकितेश्वरको मन्दिरमा सुनको छाना लगाउन सुरु गरेको कुरा लेखिएको छ (खनाल, २०६८:८१) ।

दुल्लुस्थित उपरिचैत्य :

सम्राट पृथ्वी मल्लले महामात्य देववर्मालाई आदेश दिएर दुल्लु उपरिचैत्यको निर्माण गर्न लगाएका थिए । यस

चैत्यको निर्माण वि. स. १४१५ को आश्विनमा गरिएको थियो (अधिकारी, २०६१:१६२) । पाथर नाउली पञ्चचैत्य र कुची विहार चैत्यको साथै यो महामात्य देववर्मा छत्यालबाट सम्पन्न भएको मानिन्छ । पाथर नाउली र कुची विहार चैत्यभैँ यो उपरिचैत्यको निर्माण पनि पधेरो (नाउला) माथि भएको थियो ।

मिचागाउँका चैत्य:

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला उपत्यकाभित्र पर्ने मिचागाउँमा द्वादश चैत्यहरूको समूह रहेको छ । ती १२ वटा चैत्यहरूमध्ये दुई वटा चैत्यमा शाके १४०४ (वि. स. १५३९) र शाके १४२३ (वि. स. १५५८) गरी दुई वटा तिथिमिथियुक्त अभिलेखहरू कुँदिएका छन् । यसको पूर्वी पाटामा रञ्जना लिपिमा बौद्ध मन्त्र ‘ॐ मणि पद्मे हुँ’ अङ्कित गरिएको छ । ती चैत्यहरूको निर्माण खस साम्राज्य विघटन भएको करिब एक शताब्दीपछि भएको भएपनि ती चैत्यहरूले खस साम्राज्यकालीन धार्मिक भावनाको निरन्तरतालाई दर्शाएका छन् ।

चैत्य चिन्ह:

विशेषगरी कर्णाली प्रदेशमा सडक किनार र धार्मिक स्थानमा ठड्याइएका प्रस्तर स्तम्भ र सिञ्जामा प्राप्त भएका मृण्मय (माटो) चक्कीहरूमा चैत्य चिन्हहरू अङ्कित छन् । त्यसमा पनि दुल्लु कीर्तिस्तम्भ अभिलेखका चैत्य चिन्हहरू ज्यादै आकर्षक छन् (अधिकारी, २०६१:१६३) । ती माटो निर्मित चक्कीका चैत्यहरू तिब्बती शैलीका चैत्यहरूसँग मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । यस्ता पञ्चशिखर चैत्यलाई विशिष्ट किसिमको बौद्ध वास्तुकला मान्न सकिन्छ ।

पजारोस्थित तेह्र छोर्तेनहरूको समूह

कालिकोट जिल्लाको पजारोस्थित घोगीका तेह्र छ्योरतेनहरूको समूह कसले र कहिले निर्माण गरेका थिए भन्ने बारे प्रष्ट प्रमाण नपाइएको भए तापनि ती छ्योरतेनहरूको बाहिरतर्फ कम्पाउण्डवालको बाहिर अवस्थित तिब्बती लिपिमा ‘ॐ मणि पद्मे हुँ’ उत्कीर्ण शिलापट्टहरूको निर्माण शैली समेतलाई मनन गर्दा यी छ्योरतेनहरू १४/१५औँ शताब्दीतिर निर्माण गरिएको (भेरी अञ्चलका वर्गीकृत सांस्कृतिक सम्पदाहरूको विवरण, २०६६:५) अनुमान गर्न सकिन्छ । पुरातत्व विभागले हाल यी सम्पदाहरूलाई ‘क’ वर्गको सूचीमा राखेको अवस्था छ ।

प्रस्तरादिमा उत्कीर्ण मन्त्र ‘ॐ मणिपद्मे हुँ’:

कर्णाली क्षेत्रका बौद्ध कलाकारिताले एकातर्फ दक्षिणी भू-भागबाट स्थापित बौद्ध नमूनालाई दर्शाउँछ भने त्यसको वरपर छरिएर रहेका तिब्बती मन्त्र अङ्कित प्रस्तर र चैत्याकार

कलाकृतिका नमुनाहरूले तिब्बती बौद्ध शैलीलाई प्रस्तुत गरेका छन् (अधिकारी, २०६८:६७)। खस साम्राज्यकालका विभिन्न शिलालेख, स्तम्भ लेखहरूको प्रारम्भ 'ॐ मणिपद्मे हुँ' जस्ता बौद्ध मन्त्रहरूको आरम्भसँगै भएको पाइन्छ। यी छ वटा मन्त्रहरूमध्ये पहिलो अक्षर 'ॐ' हो, जसले बौद्ध धर्मको विश्व व्यापकतालाई इङ्गित गर्दछ। त्यस्तै द्वितीय पद 'मणि' ले चेतनाको उच्च स्तर रत्नलाई जनाउँछ, भने तेस्रो शब्द 'पद्मे' को संस्कृत अर्थ कमल भन्ने हुन्छ। जसरी कमल हिलोबाट माथि उठेर मात्र फकिन्छ, त्यस्तै मानिस पनि अन्धकार, मोह, तृष्णा आदिबाट माथि उठ्न सके मात्र बोधिज्ञानले ओतप्रोत भई आनन्दानुभूति गर्न सक्दछ। यस षडाक्षरी प्रसिद्ध मन्त्रको अन्तिम शब्द हो 'हुँ' जसको आफ्नै भिन्न विशेषता छ। यस षडाक्षरी बौद्ध मन्त्रको आरम्भक 'ॐ' पदले मानवतालाई विश्व व्यापकतातिर उन्मुख गराउँछ, भने 'हुँ' ले व्यापकताबाट व्यक्तिको अन्तर्हृदयको गहिराईतर्फ डोहोर्‍याउँदछ। 'हुँ' पद मानव जीवनमा विवेकको अनुभूति वा प्राप्तिबाट हो (खत्री, २०५८:२४२)। यस प्रकार यस षडाक्षरी बौद्ध मन्त्रको बौद्ध धर्म, कला तथा वास्तुकलाको क्षेत्रमा आफ्नै पृथक र विशिष्ट स्थान रहेको छ।

उदाहरणको रूपमा अशोक चल्लको पालाको दैलेख पादुकास्थानको स्तम्भ अभिलेखलाई लिन सकिन्छ। उक्त स्तम्भ अभिलेखको सुरुवात 'ॐ नमो बुद्धयेः' वा 'ॐ बुद्धलाई नमस्कार छ' बाटै भएको छ (अधिकारी, २०५६:३४)। दुल्लुस्थित पृथ्वी मल्लको आफ्ना पूर्वजका साथै नागराजको वंशज र आफ्नो वर्णन भएको शाके संवत् १२७९ (वि. स. १४१४) को कीर्तिस्तम्भाभिलेखको पहिलो र दोस्रो पाटाको शीर्षस्थानमा 'ॐ मणिपद्मे हुँ' र 'ॐ स्वस्ति' उल्लेख छ (खनाल, २०६८:७८-८०)। पहिले तिब्बततिर रञ्जना लिपिको खुब प्रयोग गरिन्थ्यो। तिब्बती बौद्धका लागि यो लिपि पवित्र मानिन्थ्यो। कर्णाली प्रदेशका कतिपय अभिलेखमा पनि रञ्जना लिपिकै प्रयोग पाइन्छ (अधिकारी, २०६१:३५)। त्यस्तै उनको पालाको पाथर नाउलीस्थित शाके १२७६ पौष २ गते शुक्रवारको अभिलेखको प्रारम्भ पनि 'ॐ मणिपद्मे हुँ' बाटै भएको देखिन्छ (खनाल, २०६८:८१)।

त्यस्तै गरी जितारी मल्लको दुल्लु भँडेलवाडास्थित शिलास्तम्भको अभिलेख, कपिलवस्तुमा प्राप्त रिपु मल्लको शिलालेख, रिपु मल्लकै लुम्बिनीको शिलालेख, सिञ्जा सेरामा प्राप्त रिपु मल्लको शिलालेख, कालिकोट थर्पुचाखाको पृथ्वी मल्लको शिलालेख, अछाम जयगढस्थित यशोवर्माको शिलालेख, दुल्लु दुल्लुभेश्वरको जयसिंहको शिलालेख, अछाम घोडासेनस्थित तारादेवीको शिलालेख, कालिकोट देवारगौडाको जगतिसिंहको शिलालेख लगायतका विभिन्न ऐतिहासिक शिलालेखको प्रारम्भ प्रसिद्ध षडाक्षरी बौद्ध मन्त्र 'ॐ मणि पद्मे

हुँ' बाट नै भएको कुरा तत्शिलालेखहरूको अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ (अधिकारी, २०६१:२१६-२३४)। त्यस्तै रुपन्देहीस्थित सैनामैनाबाट पनि रञ्जना लिपिमा 'ॐ मणि पद्मे हुँ' लेखिएको खस साम्राज्यकालको एक शिलालेख प्राप्त भएको छ (घिमिरे, २०४५:२५)। अछामस्थित घोडासेन, वरदादेवी र सेराबाट तिब्बती मन्त्र अङ्कित महत्वपूर्ण प्रस्तरहरू प्राप्त भएका छन्। यसरी कर्णाली प्रदेशका जुम्ला, अछाम, दैलेख लगायतका ठाउँहरूबाट यस्ता 'ॐ मणि पद्मे हुँ' अङ्कित तिब्बती मन्त्रयुक्त महत्वपूर्ण प्रस्तरहरू प्राप्त भएका छन्।

खस साम्राज्यकालीन प्रमुख बौद्ध कलाकृतिहरू

कर्णाली प्रदेशमा प्रशस्त मात्रामा ऐतिहासिक कला र स्थापत्य वा वास्तुकलाका उत्कृष्ट नमुनाहरू प्राप्त भएका छन्। विशेषगरी नेपालको पश्चिमी भेगका हालका सेती, महाकाली, कर्णाली र भेरी अञ्चलका विभिन्न जिल्लाहरूबाट तत्रतत्र छरिएर रहेका कलाकृतिहरू प्राप्त भएका छन्। यस प्रदेशमा प्राप्त बौद्ध कलाकृतिहरूमा ध्यानी बुद्धका मूर्तिहरू प्रशस्त मात्रामा रहेका छन्। ठूला आकारका चैत्यहरूका चारैतिरका पाटामा वा मण्डल आकारमा पञ्चचैत्यमा ध्यानी बुद्धका प्रतिमाहरूको निर्माण गरिन्थ्यो। यहाँ खास गरी खस साम्राज्यकालीन विभिन्न स्थानहरूमा छरिएर रहेका विभिन्न बौद्ध कलाकृतिहरूको वर्णन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

गढवाल वाराहाटको बुद्ध मूर्ति

राहुल सांकृत्यायनले गढवाल वाराहाटमा प्राप्त उक्त बुद्ध मूर्तिको पादपीठमा रञ्जना लिपि र तिब्बती भाषामा नागराजको नाम अङ्कित भएको जानकारी दिएका छन्। त्यस मूर्तिलाई हिजोआज वाराहाट दत्तात्रेयका रूपमा पूजाअर्चना गर्ने गरेको पाइन्छ (सांकृत्यायन, १९५३:११२)।

काँक्रेविहारस्थित बौद्ध मूर्तिहरू

सुर्खेतस्थित काँक्रेविहारमा हिन्दू र बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित अनेकन कलाकृतिहरू यत्रतत्र छरिएर रहेका छन्। यहाँका कतिपय शिलाखण्डमा हिन्दू देवीदेवताका मूर्तिहरू, बुद्धका सहयोगी, द्वारपाल, दिक्पाल लगायतका कलाकृतिहरू कुँदिएका प्राप्त भएका छन्। यहाँ प्राप्त अनगिन्ती बौद्ध कलाकृतिहरूमध्ये ध्यानी बुद्धहरू, लोकेश्वरहरूकासाथै विभिन्न बौद्ध चिन्ह समेत पर्दछन्। मायादेवी र नवजात शिशु सिद्धार्थको मानिएको खण्डमा लुम्बिनी वनमा भगवान् बुद्ध जन्मेको घटनासँग यसले तादात्म्य राख्दछ, भने अर्को प्रस्तर फलकमा अङ्कित मूर्तिहरू बुद्धको मार विजय घटनासँग सम्बन्धित छन् (अधिकारी, २०६१:१४७-४८)। त्यस्तै एउटा शिलाखण्डमा सरस्वतीका पाँच प्रतिमाहरू कुँदिएका छन्। सरस्वतीलाई बौद्ध धर्ममा

प्रजापारमिता (ज्ञानकी देवी) का रूपमा पूजे चलन छ । अशोक चल्लको दुल्लुस्थित कर्क्यानीको स्तम्भलेखमुनि बुद्धको कलात्मक मूर्ति कुँदिएको देखिन्छ । सो धर्मस्तम्भमा भू-स्पर्श मुद्रामा ध्यानमग्न अक्षोभ्य बुद्धको मूर्ति अङ्कित पाइएकाले बौद्ध मूर्तिकलाको अध्ययनमा पनि यसको ठूलो महत्व रहन्छ (अधिकारी, २०६१:१२८) । यो खस साम्राज्यकालीन सबैभन्दा महत्वपूर्ण मूर्ति मानिन्छ ।

सुर्खेतस्थित बौद्ध मूर्तिहरू:

सुर्खेतस्थित चौहानचौरमा स्थापित प्रस्तरस्तम्भ र त्यसमा अङ्कित मूर्तिहरूले बौद्ध कलाकृतिहरूको अर्को उत्कृष्ट नमूनाको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । उक्त चारपाटे विशाल शिलास्तम्भका चारैतिर चार प्रकारका मन्दिराकार चैत्य र प्रतिमा उत्कीर्ण छन् । यो प्रस्तर स्तम्भमा बौद्ध प्रतिमामुनि सुन्दर चैत्यको चिह्न अङ्कित छ । प्रयागराज शर्माले ध्यानी बुद्धको अवधारणभन्दा भिन्न उक्त प्रस्तरका चार पाटामध्ये पूर्वमा मैत्रेय, पश्चिममा लोकेश्वर, उत्तरमा गौतम बुद्ध र दक्षिणको नारी मूर्ति ताराको हुनसक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । साथै सुर्खेतको विरेन्द्रनगरबाटै बुद्ध, मैत्रेय, लोकेश्वर र ताराका सुन्दर मूर्तिहरू पनि प्राप्त भएका छन् ।

मृण्मय चक्की र बौद्ध मूर्तिहरू

खस साम्राज्यको राजधानी सिञ्जा वरपर अभिलेखयुक्त पोलिएका मृण्मय (माटा) चक्कीहरू प्राप्त भएका छन् । सिञ्जाली लिपि र संस्कृत भाषामा लेखिएका त्यस्ता चक्कीहरू (clay tablets) बौद्ध मन्त्र, बौद्ध देवदेवी र चैत्य चिन्हहरूले युक्त छन् (अधिकारी, २०६१:१०-११) । तिनबाट सिञ्जा भेकमा प्रचलित बौद्ध धर्मको बारेमा थप मात्रामा जानकारी मिल्दछ । सिञ्जा लामाथाडा निकट सिम्पाटी लामा गुफामा महायानी बौद्ध मन्त्र र चिन्ह अङ्कित १३/१४औँ शताब्दीतिरका मृण्मय चक्की पाइएका छन् (अधिकारी, २०६१:१४५) । बौद्धमार्गीहरूले यस्ता चक्की बनाएर अर्पण, वितरण तथा घरघरमा संग्रह गरी सुरक्षित रूपमा राख्ने गर्दथे । यस्ता माटाका चक्कीमा चैत्य चिन्हभित्र बुद्ध, कमलपुष्पमाथि पद्मपाणि लोकेश्वर र दुवैतिर चैत्य अङ्कित प्राप्त छन् ।

खस भाषा र जडभाषा

कर्णाली प्रश्रवण क्षेत्रका खस मल्ल शासकहरूले कला, वास्तुकलाका अतिरिक्त भाषिक उत्थानमा पनि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका थिए । वर्तमान नेपाली भाषाको उत्पत्ति खस राज्यकालमा नै खस राजधानी सिञ्जामा भएको थियो । सामान्यतया: खसहरूको अधिक निवास रहेको कारण कर्णाली प्रदेशलाई खसान र उनीहरूले बोल्ने भाषालाई पहाडी भाषा,

खस भाषा वा खस कुरा, बाल्हिकी भन्ने गरिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६८:८-९) । यस भाषालाई मल्ल भाषा, पर्वते भाषा (खनाल, २०६८:११) पनि भन्ने गरिन्छ । वर्तमान नेपाली भाषाको पूर्वरूप खस भाषाका सिञ्जाली शाखाका लिखित रूप अशोक चल्लका पालादेखि फेला पर्न थालेका हुन् (क्षेत्री, २०६० :२५१) । पछि त्यहाँका शासकहरूका सदनपत्र, शिलापत्रहरू सबै प्राचीन नेपाली भाषामा नै प्रसारित भएका छन् । यही भाषापछि क्रमशः सम्पूर्ण नेपालमा फैलियो । गोरखा राज्यको नेतृत्वमा नेपाल एकीकरण प्रारम्भ भएपछि यो भाषा गोर्खा भाषा को नामले पनि प्रसिद्ध भयो (क्षेत्री, २०६२:२७०) । पश्चिम नेपालको खस साम्राज्यबाट बोल्न तथा व्यवहृत हुँदै आएको यो भाषा अखिर नेपाल राज्यको राष्ट्रभाषाका रूपमा दरिन पुग्यो । तर अहिले यस भाषाले राष्ट्रभाषाको मान्यता प्राप्त गरिसकेको हुनाले खस भाषा वा पर्वतिया बोली भन्नु उपयुक्त देखिँदैन (आचार्य, २०५४:५३) ।

गण्डकी, भेरी, सेती, कर्णाली तथा महाकाली तथा अलकनन्दा प्रस्रवण क्षेत्रहरूमा नागराज र उनका सन्ततिहरूको शासनकालताका मंगोलहरू बसोबास गर्ने हिमाली एवं उच्च पहाडी क्षेत्रलाई 'जडान' र मध्यपहाडी एवं दुनहरू भएको क्षेत्रलाई 'खसान' भनिन्थ्यो । जडानमा बस्नेमा जाडहरू भोटवर्मेली परिवारको तिब्बती भाषा बोल्दथे र यिनीहरूको लिपि पनि तिब्बती नै थियो । तात्कालिक राजभाषाको स्थान खसभाषाले लिएको र जाड भाषा वा तिब्बती भाषाले दोस्रो स्थान प्राप्त गरेको देखिन्छ । अहिलेसम्म पनि हिमाली भेगका बौद्ध गुम्बाहरूमा सङ्ग्रहित पुस्तकहरू प्राय तिब्बती लिपि र भाषामा नै लेखिएका छन् (खनाल, २०६८:१२-१३) ।

बौद्ध गुम्बा र लामाहरूका नाउँमा प्रसारित अभिलेखहरूमा खस भाषालाई प्रथम स्थान र तिब्बती भाषालाई द्वितीय स्थानमा राखी लेखिएका अभिलेखहरू पाइएका छन् (खनाल, २०६८:१३) । कर्णाली प्रदेशका ताम्रपत्रमा कुँदिएका आदेशपत्रलाई सुरक्षाका दृष्टिले बाहिर खुला ठाउँमा राख्नु उचित नहुने हुँदा देवीदेवताका प्रसिद्ध मन्दिर, देवालय वा बौद्ध गुम्बाका भित्तामा जनसाधारणले देख्ने गरी टाँसेर राख्ने चलन थियो ।

पश्चिम नेपालको हुम्लामा प्राप्त ताम्रपत्रको माथिल्लो भाग तात्कालिक नेपाली (खस भाषा) र तल्लो भाग तिब्बती भाषामा लेखिएको देखिन्छ (अधिकारी, २०६८:२६) । अशोक चल्लको पालाको दैलेख दुल्लुस्थित पादुका नदी निकट प्राप्त एक स्तम्भ अभिलेख नेपाली भाषाका प्राप्त अभिलेखहरूमध्ये तेस्रो सबैभन्दा पुरानो अभिलेख हो (खनाल, २०६८:२३) । वि.स. २०५६ सालको सूर्यमणि अधिकारीको खोजले भने माथि उल्लिखित सउना कार्की र उनकी धर्मपत्नी साउका कर्क्यानीले स्थापना गरेको स्तम्भ अभिलेखलाई नेपाली वा सिञ्जाली

भाषाको सर्वप्राचीन नमूना ठहर्‍याएको (अधिकारी, २०५६:३४-३८) भएपनि हालसम्म प्राप्त नेपाली भाषाको सबैभन्दा पुरानो शिलालेख चाहिँ शाके सम्वत १०१६ (वि. स. ११५१) को दुल्लुको वामु (वामदेव) खँडकाको कीर्तिस्तम्भलेख नै हो (खनाल, २०६८:१७) ।

कर्णाली प्रदेशमा स्थापित खस राज्यका शासक र त्यस भेकका अधिकांश जनताहरूले बोल्ने र बुझ्ने प्राचीन नेपाली वा जनभाषा (प्राकृत) ले नवौँ/दसौँ शताब्दीदेखि नै राजकीय भाषाको मान्यता पाइसकेको (खनाल, २०६८:११) र नेपाली भाषा नै सरकारी भाषा भएको हुँदा यसको व्यापक विस्तार र द्रुततर विकास भएपनि उच्च हिमाली भेकमा वसोवास गर्ने जनताहरू भोटवर्मेली परिवारको भाषा बोल्ने हुँदा त्यहाँका जनतालाई भारोपेली परिवारको खस भाषा बोल्न र बुझ्न अत्यन्त कठिन हुने कुरालाई मनन गरी भोटभाषा (तिब्बती भाषा) लाई दोस्रो सरकारी भाषाको मान्यता दिने कार्य पनि खस शासकहरूले नै गरेका थिए (खनाल, २०६८:२६) ।

गण्डकी अञ्चलको गोरखा जिल्लास्थित रिगाउँको शीर्षमा रहेको ताजगाईँ (ताघवाई) गुम्बाका लागि आदित्य मल्ले शाक सम्वत १२४३ मा गुम्बाको व्यवस्था बाँधी दिएको उक्त ताम्रपत्र प्राचीन नेपाली तथा तिब्बती भाषामा लेखिएको छ (खनाल, २०६८:३८-३९) । पुण्य मल्लका प्राप्त तीनवटा पत्रहरूमध्ये उनले जुम्लाबाट गोर्खाको लार्के हिमालस्थित ताजगाईँ गुम्बाको नाउँमा जारी गरेको राजकीय पत्रको विशेष महत्व छ । मल्ल राजाद्वारा प्रसारित यी राजकीय ताम्रपत्र जुम्ला भेकका गुम्बा वा जनताका नाउँमा नभएर कर्णाली प्रदेशबाट कोशौ टाढा पर्ने गण्डकी प्रदेशका जनता वा गुम्बामा जारी गरिएका एकातिर नेपाली भाषा जुम्ला भेकमा मात्र सीमित नभएर महाकालीदेखि गण्डकीसम्म सम्पूर्ण जनताले बोल्ने जनभाषा वा राष्ट्रभाषा भएको तथ्य झल्कन्छ भने अर्कातर्फ यसले बौद्ध धर्मप्रतिको जनताको अगाध आस्थालाई पनि उतिकै महत्वकासाथ दर्शाएको देखिन्छ ।

यति मात्र नभएर आज खस कुराले नेपाली भाषाको नाम प्राप्त गरी नेपालको राष्ट्रभाषाको मान्यता प्राप्त गरिसकेको अवस्था छ । तर नेपाली भाषालाई 'खय-भा' वा 'खशहरूको भाषा' भन्ने प्रचलन कायमै राखी नेवारी भाषाले अद्यापि नेवारी भाषाभाषीहरू प्रायः सबै खस हुन् (आचार्य, २०५४:५४-५५) भन्ने कुरालाई इङ्गित गरिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

बाह्रौँ शताब्दीको प्रारम्भतिर नागराजले कर्णाली प्रश्रवण क्षेत्रको सिञ्जा प्रान्तमा राजधानी बनाई शासन गर्न थालेदेखि यता बाइसी राज्यको स्थापना नहुञ्जेलसम्म वा ईश्वीको बाह्रौँ शताब्दीदेखि पन्ध्रौँ शताब्दीसम्मको अवधिमा खस

शासकहरूले बौद्ध धर्म, कला, वास्तुकला र भाषिक उत्थानमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएका थिए । खारी प्रदेशमा तिब्बती बौद्ध विद्वान्हरूको सम्पर्कमा आएपछि खस राजाहरूले बौद्ध धर्म अपनाएका थिए । खस राजा, राजपरिवार र भारदारहरू बौद्ध धर्मका प्रबल अनुयायी भए पनि धार्मिक मामलामा भने उनीहरू ज्यादै उदार थिए । खस राजाहरू तिब्बती बौद्धहरूको सम्पर्कमा आएपछि नै बौद्ध धर्ममा दीक्षित भएका थिए ।

नागराज र उनका उत्तराधिकारी राजाहरू बौद्ध धर्मका ठूला अनुयायी थिए । क्राचल्लको बालेश्वरको ताम्रपत्रमा उनलाई एकातिर 'परमसौगत' वा 'बुद्ध धर्मका ठूला उपासक' भनिएको छ भने अर्कातर्फ सोही अभिलेखमा उनले शैव एकरुद्र बालेश्वरको पूजाआराधना गरी भूमिदान गरेको उल्लेख पाइन्छ । अशोक चल्लाई गरुडनारायण, अभिनवबोधिसत्वावतार, प्रवरमहायानयायिन जस्ता हिन्दू र बौद्ध विशेषणहरू एकसाथ लगाइएको पाइन्छ । उनका राजगुरु मुशल, भाइ दशरथ, भारदारहरू सहणपाल आदि पनि बौद्ध धर्मका ठूला भक्त थिए । वास्तवमा खस राजा क्राचल्ल, अशोक चल्, रिपु मल्ल, पुण्य मल्ल, पृथ्वी मल्ल आदि राजाहरू बौद्ध धर्मप्रति ज्यादै आशक्त मात्र नभई उनीहरूले बुद्ध धर्मलाई नै 'राजधर्म' का रूपमा स्थापित गराएका थिए । बौद्ध परम्परामा राजालाई बोधिसत्वको अवतार नै मानिन्छ । तिब्बती लामाहरूका दृष्टिमा उनीहरू बोधिसत्वावतार नै कहलिएका थिए । उनीहरूले धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, सबै बुद्धको नैतिक आदर्शलाई आत्मसात गरी शासन सञ्चालन गरे । उनीहरू धार्मिक दृष्टिकोणले अत्यन्त सहिष्णु थिए । हिन्दू र बौद्ध धर्मप्रतिको उनीहरूको सम दृष्टि रहनु यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । त्यसताका राजा तथा राजपरिवार मात्र नभएर पहाडी सवर्ण समुदायका सउन कार्की, यशोवर्मा, देववर्मा, जयसिंह मलयवर्मा लगायतका प्रभावशाली भारदार र सामन्तहरू पनि बौद्ध धर्ममा अगाध आस्था र विश्वास राख्थे ।

कर्णाली प्रदेशको पश्चिमतर्फ हिन्दू धर्म र पूर्वी भेकमा बौद्ध धर्मको प्रभाव थियो । अछाम चाहिँ हिन्दू र बौद्ध परम्पराको सङ्गमस्थल बनेको देखिन्छ । अछामको कालिकास्थानस्थित कुचीमा पृथ्वी मल्लकालको बौद्ध चैत्य अद्यापि छँदैछ । सुर्खेत, दुल्लु र सिञ्जामा प्राप्त पुरातात्विक प्रमाणहरूले कर्णाली नदी वरपरका वस्तीहरूमा बौद्ध धर्मलाई अगाध आस्थाका साथ अवलम्बन गरेको थाहा हुन्छ । यहाँसम्म कि हिन्दू ब्राह्मणलाई प्रदान गरेको दानपत्रका लेखक ब्राह्मण भएपनि साक्षीका रूपमा भने बुद्ध, धर्म र संघलाई अधि सारिएको पाइन्छ ।

खस मल्ल शासकहरूले बौद्ध धर्मकासाथै कला र वास्तुकलाको क्षेत्रमा पनि महत्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएका छन् । त्यसताका निर्मित बौद्ध मूर्ति र स्थापत्यका नमूनाहरू

कर्णाली प्रदेशमा सार्वत्रिक रूपमा पाइन्छन् । अशोक चल्ल समकालिकको काँक्रेविहार, पाथरनाउली, कूचीविहार खस कालीन बौद्ध वास्तुप्रेमका सशक्त र उत्कृष्ट उपज हुन् । खस शासनकालमा बनेका अनेकन् स्तूपा चैत्यहरु विशेषगरी जुम्ला, दैलेख तथा अछाम जिल्लाहरुबाट प्राप्त भएका छन् । त्यस्तै मूर्तिकलाका दृष्टिले पनि तत्कालीन खस राज्यकाल ज्यादै चर्चित बन्यो । यस कालमा निर्मित सुर्खेतस्थित बौद्ध मूर्तिहरु, गढवाल वाराहाटको बुद्ध मूर्ति, जुम्लाबाट प्राप्त मृण्मय चक्रीहरु तथा तिब्बती मन्त्र अङ्कित प्रस्तर र चैत्याकार कलाकृति, बुद्धका भूस्पर्श र ध्यानी मुद्रामा रहेका मूर्तिहरु उल्लेखनीय बौद्ध कलाकृतिका नमूनाहरु हुन् ।

कर्णाली क्षेत्रका खस र अन्य जातिहरुले पूजा गर्ने मष्ट देवताका भांजिलाई मण्डली भन्छन् । उक्त ठाउँका जनताले मष्टोमण्डलीका दुवै मामाभाञ्जाको पूजाआजा गर्दछन् । खसहरुले मष्टको पूजा गर्ने क्रममा बुद्ध भगवान्को प्रतिमा आफ्ना मठ, मन्दिरहरुमा राख्दै आएको पाइन्छ । बुद्धलाई छट्याएर पूजा गर्ने परम्परा खसहरुमा नभएकाले मष्ट देवताका निमित्त मनाइने देवाली प्रायजसो बुद्ध पूर्णिमाका दिन नै मनाइन्छ । पन्ध्रौँ शताब्दीपछि मात्र खसहरुमा बुद्ध धर्मको प्रभाव कमजोर हुन थालेपछि देवालीमा पूजा गर्ने देवतामा हिन्दू देवीदेवताहरु थपिन थालेका हुन् (अधिकारी, २०६८:६४-६५) ।

यसरी नागराजदेखि पृथ्वी मल्लसम्म करिब ३०० वर्षजति कर्णाली प्रदेशमा खस मल्ल शासकहरुले नेपालको बौद्धधर्म, संस्कृति, कला, वास्तुकला र भाषिक उन्नयन र समृद्धिमा महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । तत्कालिक खस भाषाले आजसम्म राष्ट्रभाषाको सम्मानित र उच्च ओहदा प्राप्त गर्नु पनि उनीहरुकै अथक योगदानको उपज मानिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपाली

- अधिकारी, सूर्यमणि, नेपाली भाषाको इतिहास, काठमाडौँ: वि. स. २०५६
- अधिकारी, सूर्यमणि, खस साम्राज्यको इतिहास, काठमाडौँ: भूँडी पुराण प्रकाशन, २०६१
- अधिकारी, डा. विपिन, नेपालका खस जाति, प्रथम संस्करण, विराटनगर: न्यू नेपाल रिसर्च सेन्टर, २०६८
- आचार्य, बाबुराम, नेपालको सांस्कृतिक परम्परा, प्रथम संस्करण, श्री कृष्णआचार्य, २०५४
- खनाल, मोहनप्रसाद, मध्यकालीन अभिलेख, काठमाडौँ, २०३०
- खनाल, मोहनप्रसाद, नेपाली भाषाका हजार वर्ष, काठमाडौँ: राइने पब्लिकेसन प्रा. लि., २०६८

खत्री, प्रेमकुमार, नेपालका धार्मिक मत र सामाजिक संरचना, काठमाडौँ: एम. के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स, २०५८

घिमिरे, विष्णुप्रसाद, पाल्पा राज्यको इतिहास, भरतपुर: वि. स. २०४५

जोशी, सत्यमोहन, कर्णाली लोकसंस्कृति, खण्ड १, काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०२८

दाहाल, पेशल, नेपालको इतिहास, काठमाडौँ: एम. के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स, २०५७

पन्त, दिनेशराज, गोरखाको इतिहास, पहिलो भाग, २०४१

प्याकुरेल, काजी र भीष्म बाँस्कोटा, अछाम जिल्लामा रहेका सांस्कृतिक सम्पदाहरुको संकलन र सर्वेक्षणको अध्ययन प्रतिवेदन, काठमाडौँ: नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, २०६४/०६५

भेरी अञ्चलका वर्गीकृत सांस्कृतिक सम्पदाहरुको विवरण, काठमाडौँ: नेपाल सरकार, सङ्घीय मामिला, संविधानसभा, संसदीय व्यवस्था तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, २०६६

योगी, नरहरिनाथ (सं), इतिहास प्रकाश, अंक २, भाग १, काठमाडौँ: इतिहास प्रकाश संघ, २०१३

योगी, नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, अंक २, भाग १, वि. स. २०१३

रेग्मी, जगदीशचन्द्र, नेपालको धार्मिक इतिहास, कीर्तिपुर: वि. वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०६०

वज्राचार्य, धनवज्र र कमलप्रकाश मल्ल, गोपालराज वंशावली, काठमाडौँ: नेपाल रिसर्च सेन्टर, १९८५

विष्ट, डोरबहादुर, सबै जातको फूलबारी, काठमाडौँ: हिमाल किताव, प्रथम संस्करण, सन् २००२

सुवेदी, राजाराम, कर्णाली प्रदेशमा मध्यकालीन डोटी राज्य, काठमाडौँ: श्री रणबहादुर वान्तवा राई र दुर्जबहादुर राई, २०५६

सुवेदी, राजाराम, कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन इतिहास, ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५४

सांस्कृत्यायन, राहुल, हिमालय परिचय (१), गढवाल: अलाहाबाद, ल जर्नल प्रेस, ई १९४३

क्षेत्री, गणेश र रामचन्द्र रायमाफी, नेपालको इतिहास, दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ: एशिया पब्लिकेसन, २०६०

क्षेत्री, दिलबहादुर, प्राचीन तथा पूर्वमध्यकालिक नेपाल, काठमाडौँ: निरन्तर प्रकाशन, २०६२

शर्मा, डिल्लीराज, पश्चिम नेपालको मूर्ति तथा वास्तुकला, काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५८

श्रेष्ठ, भीमप्रसाद, कर्णाली प्रदेशको एकविटो अध्ययन, जुम्ला, २०२८

ENGLISH

Atkinson, E. T., Kumaun Hills, Delhi: reprinted in 1974
Nautiyal, Kanti Prasad, The Archaeology of Kumaun,
Varanasi:1969 AD
Pant, Mahesh Raj and Aishvarya Dhar Sharma, The
Two Earliest Copperplate Inscriptions from
Nepal, Nepal 1977 AD

Sharma, P. R., Preliminary Study of the Art and
Architecture of the Karnali Basin, West Nepal,
Paris: 1972 AD
Tucci, Giuseppe, Preliminary Report on two Scientific
Exploration in Nepal, Is M.E.O. Rome, 1958

आ.व. २०६९/७० मा पुरातत्व विभागबाट गरिएका क्रियाकलापहरु

- सुरेश सुरस श्रेष्ठ

पृष्ठभूमि

नेपालका साँस्कृतिक सम्पदाहरुको संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्नका लागि एक प्रमुख आधिकारिक सरकारी निकाय स्वरूप कानूनी रूपमा जिम्मेवारी पाएको पुरातत्व विभागले आफ्नो स्थापना कालदेखि नै विभिन्न क्रियाकलापहरु मार्फत आफ्नो उद्देश्यप्रति सशक्त एवं जीवन्त रूपमा प्रस्तुत हुँदै आइरहेको छ । विशेषतः प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ को तर्जुमा एवं लागू भएपछि यस ऐनले तोकिएका क्षेत्राधिकारलाई नै आधार मान्दै सोही बमोजिमका कार्यहरु गर्दै आइरहेको छ । प्राचीन स्मारकहरुको संरक्षण, पुरातात्विक स्थलहरुको पहिचान एवं तिनको यथोचित उत्खनन र प्राप्त प्रमाणका आधारमा त्यस्ता स्थलहरुको तिथि निर्धारणका साथै ऐतिहासिक क्रमिकता निर्धारण, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरुप्रतिको आवद्धता एवं आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रहेका सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापनमा समायोजन जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरु नै विभागको साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण अन्तर्गतका सशक्त कार्य क्षेत्रका रूपमा रहेका छन् । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को तर्जुमाकालमा सापेक्षित रूपमा आएपनि समयानुकूल हुन नसकेको यथार्थतालाई समेत ध्यानमा राख्दै पुरातत्व विभागले क्रमशः आफ्नो कार्यक्षेत्रलाई भने समय सापेक्ष बनाउँदै सोही अनुरूपका कार्यक्रमहरु संचालन गर्नका साथै ऐनलाई समयानुकूल संशोधन गर्ने प्रयास गर्दै नै आइरहेको छ । सोही अनुरूप नै हालसम्मका नेपालभरि छरिएर रहेका स्मारक तथा पुरातात्विक स्थलहरुको सूचीकरण एवं तिनको वर्गीकरण, युनेस्को अन्तर्गत विश्व सम्पदा सूचीमा साँस्कृतिक सम्पदाहरुको सूचीकरण एवं तिनको आवश्यकीय व्यवस्थापन, पुरातात्विक स्थलहरुको समयोचित उत्खनन, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि/अभिसन्धिहरुको अनुमोदन तथा राष्ट्रिय कानूनमा समायोजन जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरुलाई प्राथमिकतापूर्वक गर्दै आइरहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा पुरातत्व विभागले विगतका आर्थिक वर्षहरुमा मूँ आ.व. २०६९/७० मा पनि नियमित रूपमा गर्दै आइरहेको नेपाल सरहद भरी छरिएर रहेका मूर्त सम्पदाहरु मन्दिर, मठ, पाटी, पौवा, ढुंगेधारा, गुम्बा, बिहार, चैत्य, धर्मशाला, कोट, किल्ला अन्वेषण, अनुसन्धान गरी तिनको महत्व र भौतिक अवस्थाको आधारमा संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिँदै विभिन्न कार्यक्रमहरु संचालन गरिएका थिए । साँस्कृतिक, धार्मिक एवं पुरातात्विक महत्व रहेका सम्पदाहरुको संरक्षण एवं व्यवस्थापन सम्बन्धमा अध्ययन, अनुसन्धानमा प्राज्ञिक तथा प्राविधिक कार्य गर्ने विषयमा पनि विभागले उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ ।

वार्षिक बजेट

राष्ट्रिय सम्पदाको वृहद संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्यका लागि यस विभागलाई प्राप्त हुने वार्षिक बजेट अत्यन्तै न्यून रहेको महशुस हुन्छ । न्यून बजेट विनियोजनका कारण विभागले आफ्नो दायित्व र कार्य क्षेत्रमा अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल गर्न अष्टयारो पनु स्वभाविक पनि हो । यी अष्टयारा परिस्थितिहरुका बावजुद पनि प्राथमिकताका अनुरूप वार्षिक कार्यक्रमलाई लक्ष्य सम्म पुऱ्याउन प्रयासरत भने रहेको छ ।

आ.व.	राष्ट्रिय बिकास बजेट रु. हजारमा	पुरातत्व विभागको निमित्त छुट्टयाइएको विकास बजेट रु. हजारमा	बजेट अनुपात
२०६५/०६६	१२४१९०९४७	५१५४१	०.००४१५ ५
२०६६/०६७	१०६२८४७९३	५१५९९	०.०००५ ५
२०६७/०६८	३४७१०५९७४	८७१००	०.२३५५
२०६८/६९	७२६०७०९०	८३२९७	०.००१ ५
२०६९/७०	४६१६२१०४४	३५९०६१	०.०७%

यस विभागबाट संचालित विभिन्न परियोजना मार्फत प्रत्येक वर्ष विनियोजित रकमबाट विभिन्न जिल्लाहरूमा गरिएका अन्वेषण, उत्खनन, संरक्षण, व्यवस्थापन तथा अध्ययन अनुसन्धान सम्बन्धी कार्यहरू सम्बन्धमा सर्वसाधारणमा जानकारी गराउन आफ्नो मुखपत्र प्राचीन नेपालमा एक आर्थिक वर्ष भित्र भए गरेका कामहरूको विवरण प्रकाशन गर्दै लैजाने नीति अनुरूप आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा पुरातत्व विभागबाट गरिएका विभिन्न कार्यक्रमहरूलाई नेपाल सरकारबाट विनियोजित वार्षिक बजेट सहित देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छु :

पुरातात्विक अन्वेषण, उत्खनन तथा संरक्षण कार्य

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ ले पुरातात्विक अनुसन्धानका लागि आवश्यक विभिन्न किसिमले अन्वेषण गरिएका पुरातात्विक स्थलहरूको उत्खनन गर्ने कार्यको जिम्मेवारी केवल पुरातत्व विभागलाई मात्र दिएको छ । यदि कुनै व्यक्ति वा संस्थाले नेपालको कुनै पुरातात्विक स्थलको उत्खनन गर्न चाहेको अवस्थामा नेपाल सरकार (पुरातत्व विभाग) को पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था र सो अनुरूप नगरेमा दण्ड सजाय हुने समेतको व्यवस्था पनि प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनले स्पष्ट रूपमा गरिदिएको छ ।

यसै अनुरूप नै पुरातत्व विभागले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै निरन्तर रूपमा विभिन्न स्थलहरूको उत्खननका कार्यहरू गर्दै नै आइरहेको छ । शुरु शुरुमा विशेष गरी भारतीय सहयोग नियोगसँगको समन्वयमा गर्दै आएको पुरातात्विक उत्खननलाई अन्य मुलुकका सरकारसँगको सम्झौता बमोजिम पनि गरेको थियो भने पछिल्लो समयमा विदेशी संस्था एवं

विशेषज्ञहरूसँग संयुक्त रूपमा समेत उत्खननका कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ । यसका अतिरिक्त विगत केही समयदेखि नेपाल सरकार आफैले लगानी गरेर यस किसिमका उत्खनन कार्यहरू गर्ने कार्यको थालनी समेत भएको छ र हालसम्म पुरातत्व विभागले आफ्नै विशेषज्ञहरूबाट धेरै पुरातात्विक स्थलहरूको उत्खनन गरिसकेको छ भने आ.व. २०६९/७०मा पनि विभिन्न स्थलहरूको उत्खनन कार्यहरू गरिएको थियो । वास्तवमा पुरातात्विक उत्खनन कार्य धेरै आर्थिक व्यय एवं लामो अवधिको समय दुवै लगानी गर्नु पर्ने भएकोले यसलाई विकासोन्मुख देशहरूमा महँगो आर्थिक पक्षको रूपमा हेरी त्यति प्राथमिकता दिने गरिएको नपाइएतापनि नेपालमा भने यसको शुरुवात निकै समय अगाडि नै भैसकेको देखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त पुरातत्व विभाग साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापनका लागि प्राविधिक विशेषज्ञताको विभागका रूपमा रहेको हुँदा यस क्षेत्रमा प्राविधिक विशेषज्ञहरूको स्तरलाई सबल बनाइरहनु पर्ने तर्फ विभाग सधै प्रयासोन्मुख रहनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । यसै सन्दर्भलाई ध्यानमा राख्दै आ.व. २०६९/७० मा पुरातात्विक उत्खनन कार्यका लागि प्राविधिक जनशक्तिको कार्य क्षमता अभिवृद्धि एवं स्तरोन्नति गर्ने उद्देश्यले विभागबाट विगतमा संचालन गरिएका प्रशिक्षण प्राप्त जनशक्तिलाई पुरातात्विक उत्खनन कार्यमा संलग्न गरी उत्खनन कार्य गरिएको थियो, जसबाट विभागमा आवश्यक जनशक्तिको थोरै मात्रामा भए पनि वृत्ति विकासमा सहयोग पुगेको महशुस भएको छ ।

आ.व. २०६९/७० मा गरिएका अन्वेषण, उत्खनन एवं तिनका संरक्षण कार्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

सि.नं.	कार्यक्रम / आयोजना विवरण	विनियोजित बजेट (रु हजार)	कैफियत
१	किचकवध पुरातात्विक क्षेत्रको संरक्षण गर्ने, भ्यापा	५००	
२	विद्यापति गढको उत्खनन गर्ने सिराहा ।	३००	
३	धनगढी पुरातात्विक क्षेत्रको उत्खनन कार्य पूरा गर्ने, सिराहा ।	३००	
४	सप्तरी जिल्लास्थित खोक्सार पुरातात्विक स्थलको नापनक्शा तयार गर्ने ।	२००	
५	वालुवा गा.वि.स स्थित लिच्छवी कालिन शिलालेख रहेको क्षेत्रको परिक्षण उत्खनन गर्ने	२००	
६	किचकवध पुरातात्विक क्षेत्रको संरक्षण गर्ने, भ्यापा	५००	
७	चेतरदेही पुरातात्विक स्थलको संरक्षण गर्ने, कपिलवस्तु ।	३००	
८	चेतरदेही पुरातात्विक स्थलको संरक्षण गर्ने, कपिलवस्तु ।	२००	
९	सिसहनिया पुरातात्विक स्थलको संरक्षणार्थ तारवार गर्ने, कपिलवस्तु ।	५००	
१०	पण्डितपुर र भवानीपुरको उत्खनन कार्य गर्ने निरन्तर	१०००	
११	चन्द्रागिरी उत्खनन कार्य निरन्तर गर्ने ।	२००	
१२	वालुवा गा.वि.स स्थित लिच्छवी कालिन शिलालेख रहेको क्षेत्रको परिक्षण उत्खनन गर्ने	२००	
१३	ऐतिहासिक, पुरातात्विक स्थलहरूको छायाङ्कन गरी अभिलेख तयार गर्ने	१५०	

विश्व सम्पदा संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्य

कुनै समुदायका मानव सृजित अद्वितीय नमूनाहरू त्यही समुदाय वा देशका लागि मात्र राष्ट्रिय महत्वको नभै हरेक देश र समुदायका लागि उत्तिकै महत्वको हुन्छ, जो मानव समुदायकै अनुपम एवं अद्वितीय नमूनाका रूपमा विश्व समुदायले संरक्षण गर्नु पर्दछ भन्ने विश्वव्यापी अवधारणामा युनेस्कोको विश्व सम्पदा महासन्धिको मान्यतालाई आत्मसात गर्दै त्यसको पक्ष राष्ट्र बनिस्केका राष्ट्रहरूले आफ्ना सम्पदाहरूलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरेका हुने हुनाले सूचीकृत सम्पदाका अतिरिक्त अन्य सबै किसिमका सम्पदाहरूको संरक्षण गर्नु अति नै महत्वपूर्ण दायित्वका रूपमा रहन्छ । नेपाल पनि सन् १९७८ देखि नै यस विश्व सम्पदा महासन्धिमा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन गरेपछि यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भए लगत्तै सन् १९७९ मा काठमाडौं उपत्यकालाई विश्व सांस्कृतिक सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरेको थियो भने पछि सन् १९९७ मा लुम्बिनीलाई पनि सूचीकृत गरिएको

थियो । त्यसकारण यी सम्पदाहरूलाई युनेस्कोको विश्व सम्पदा महासन्धि अनुरूप राष्ट्रिय कानूनहरूद्वारा संरक्षण एवं व्यवस्थित गर्नु महासन्धिको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले अत्यन्तै महत्वपूर्ण तथा आवश्यकीय दायित्व हो । सोही अनुरूप यस्ता विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत क्षेत्रको विशेष संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि विश्व सम्पदा संरक्षण आयोगनाहरू संचालन गरिदै आइरहेको छ । यस आयोगना अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थल अन्तर्गतका संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको (हनुमानढोका दरवार क्षेत्र, पाटन दरवार क्षेत्र, भक्तपुर दरवार क्षेत्र, चाँगु नारायण, बौद्धनाथ क्षेत्र, स्वयम्भू क्षेत्र र पशुपतिनाथ क्षेत्र एवं विश्व सम्पदाको सम्भावित सूचीमा रहेको पनौती क्षेत्र)संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्यहरू गर्ने गरिन्छ । यसका साथै सम्भावित विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत नेपालका १५ (पन्ध्र) वटा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको आवश्यकतानुसार संरक्षण एवं व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य पनि गरिदै आएको छ, जस अन्तर्गत आ.व. २०६८/६९ मा देहाय बमोजिमका कार्यहरू गरिएका थिए:

क. पूजीगत खर्च तर्फका कार्यक्रमहरू			
क्र.सं.	कार्यक्रम विवरण	बजेट रु हजारमा	कैफियत
१	विश्व सम्पदा शाखाको लागि कम्प्युटर ल्यापटप अन्य खरिद गर्ने ।	८३	
२	चाँगु नारायण परिसरको अमात्य सत्तल पछाडीको पहिरो नियन्त्रण गर्ने ।	१५००	
३	चाँगु नारायण मन्दिरको बाहिरी गाढो जीर्णोद्धार गर्ने ।	५००	
४	चाँगु नारायण परिसरको चौघेरा सत्तल संरक्षण गर्ने	१५००	
५	अन्नपूर्ण मन्दिर जीर्णोद्धार, दरवार स्वबायर	५००	
६	तलेजु मन्दिर संरक्षण,भक्तपुर ।	२७००	
७	पाटन दरवारस्थित नर्सिङ मन्दिर जीर्णोद्धार	८७५	
८	अनुशरण कार्य (सात वटा क्षेत्रमा फारपात उखेल्ने)	७००	
९	मंगलबजारस्थित भीमसेन मन्दिर संरक्षण, ललितपुर	३२००	
१०	स्वयम्भूस्थित प्रतापपुर मन्दिरको पूर्वपट्टी ग्याविन बाल लगाउने कार्य ।	८६५	
११	अन्नपूर्ण मन्दिर जीर्णोद्धार, दरवार स्वबायर	२५०	
१२	कला संग्रहालय भवनको मोहडा मर्मत गर्ने ,भक्तपुर	३८५	
१३	पुस्तकालयको रिफरेन्स पुस्तकहरूको संरक्षण गर्ने र सुदृढीकरण गर्ने	१५०	
१४	विभागको फर्निचरहरूको मर्मत गर्ने ।	९६	
१५	आपतकालीन संरक्षण कार्य	८००	
१६	तलेजु मन्दिर पूर्व व्येको चोकमा तेलिया ईट्टा विछ्याउने ।	५००	
१७	स्वठ नारायण मन्दिरको चारैतर्फका हराएका काठका मूर्तिहरू निर्माण गरी पुनःस्थापना र गरुड मूर्ति जीर्णोद्धार गर्ने ।	५००	
	ख.चालु खर्चतर्फको कार्यक्रमहरू		
१८	स्मारक संरक्षण तथा दरवार हेरचाह कार्यालयको छाना मर्मतको लागि KVPT लाई अनुदान दिने ।	१२९	
१९	काठमाण्डौ उपत्यकामा लागू गरिएको एकीकृत व्यवस्थापन योजना पुनर्लेखनसहित अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्ने	४५०	

२०	विश्व सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्य सम्बन्धी प्रगति प्रतिवेदन तयार गरी UNESCO लगायत विभिन्न निकायमा पठाउने ।	१००	
२१	UNESCO World Heritage Sites को Tentative List मा रहेकामध्ये लोमान्थाङलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गर्न पूर्वाधार बनाउनका लागि अध्ययन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिने ।	२५०	
२२	Silk road serial Nomination का लागि पूर्वाधार तयार गर्ने सन्दर्भमा उक्त क्षेत्रको स्मारकहरूको अभिलेखन कार्य शुरू गर्ने ।	२२५	

स्मारकहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्य

नेपाल अधिराज्यभरिका स्मारकहरूको ऐतिहासिकता एवं पुरातात्विक महत्वको संरक्षण, पुरातात्विक स्थलहरूको अन्वेषण तथा अनुसन्धान, उत्खनन एवं प्रतिवेदन तयार गर्ने जस्ता कार्यहरू यस आयोजना अन्तर्गत गरिएका थिए । कार्य क्षेत्रको व्यापकतालाई दृष्टिगत गर्दा पुरातत्व विभागले एकदमै न्यून बजेटको सीमामा रही अझै पनि यस किसिमका कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहनु परेको छ, जसले गर्दा आफ्नो क्षेत्राधिकार भएतापनि उद्देश्य अनुरूपका कार्यहरू गर्न सकिरहेको छैन । तथापि विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त विवरणहरूका आधारमा सूचीकरण गरिएका सम्पदाहरूका लागि उपलब्ध बजेटको अधिकतम सदुपयोग गरी प्रतिफल

प्राप्त गर्न सम्पदाप्रति जनचासो अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले जनसहभागितामूलक कार्यक्रम संचालनतर्फ विशेष प्रयास भईरहेका छन् । यसै प्रयास अनुरूप नै केही समय यता विभिन्न सरोकारवाला निकायहरू महानगरपालिका, नगरपालिका, वडा कार्यालय, गुठी संस्थान, स्थानिय निकाय, निजी गुठी, गैरसरकारी संस्था एवं समुदायहरूबाट पनि लगानी हुन थालेको छ, जसलाई सकारात्मक धालनीका रूपमा लिनुपर्दछ । यस किसिमको सहभागिताले नेपालका साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण योगदान रहने र जनसहभागिता समेतको वृद्धि भै सम्पदा प्रतिको अपनत्व अर्थात् स्वामित्व बोध हुन जाने बलियो सम्भावना हुन आउँछ । यस आयोजना अन्तर्गत निम्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका थिए:

क्र.सं.	कार्यक्रम/आयोजना विवरण	विनियोजित रकम रु. हजारमा	कैफियत
पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र			
१	गोकुण्डेश्वर शिवालय, तल्लोकोप्चे, धनकुटा न.पा. ५	५००	
२	बराह क्षेत्र संरक्षण, सुनसरी	५००	
३	हतुवागढीको संरक्षण गर्ने, भोजपुर ।	४००	
४	चौदण्डिगढीको संरक्षण गर्ने, उदयपुर	४००	
५	नर्वदेश्वर महादेव मन्दिर संरक्षण, साँघुटार ओखलढुङ्गा	४००	
६	मुर्तियाको मूर्तिहरूको संरक्षणका लागि प्रारम्भिक कार्य शुरू गर्ने, सर्लाही	४७७	
मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र			
७	राम मन्दिर संरक्षण, धनुषा	१५००	
८	राम मन्दिर संरक्षण कार्यको गत वर्षको भुक्तानी दिने, धनुषा	२६००	
९	सिद्धिविनायक गणेश मन्दिर संरक्षण, नङ्गेल, चित्तपोल ।	४००	
१०	तलेजु प्रवेशद्वार संरक्षण, धिमी	३००	
११	अशोकबारी चैत्य संरक्षण, नुवाकोट (निरन्तरता)	३००	
१२	शिव मन्दिर संरक्षण, ईन्द्रचोक, नुवाकोट ।	४५०	
१३	लेलेस्थित माझपाटी संरक्षण गर्ने, ललितपुर	४००	
१४	पाँचखालस्थित वेटा पाटी संरक्षण, काभ्रे	४००	
१५	पारसनाथ महादेव मन्दिर जिर्णोद्धार, का.म.पा. ३३, ज्ञानेश्वर, काठमाण्डौ	३००	
१६	कालिका मन्दिर र परिसर संरक्षण कानपुर कालापानी तल्लोटोल, काभ्रे	३००	

१७	बाणेश्वर महादेव मन्दिर संरक्षण गोलढुंगा १, काठमाण्डौ ।	३००	
१८	उत्तरवाहिनीस्थित कान्ती भैरव मन्दिर संरक्षण, गोकर्ण	४००	
१९	ब्रह्मायणी लहरेदेउ मन्दिर संरक्षण, नमुना गा.वि.स. खानीगाउँ नुवाकोट ।	३००	
२०	लहरेदेउ मन्दिर संरक्षण, कीर्तिपुर न.पा. ४ काठमाण्डौ	२००	
२१	शिवालय संरक्षण, गोकर्णेश्वर, ७ काठमाण्डौ ।	७००	
२२	वाल्मिकी आश्रम क्षेत्रको वातावरण सुधार गर्ने , चितवन	५००	
२३	बागेहिटी माई मन्दिर परिसरको सिङ्गि तथा ढुंगा छपाई कार्य, बाणेश्वरी गा. वि.स. ५, भक्तपुर	२५०	
२४	इचङ्गु नारायण मन्दिर परिसरको सत्तल, संरक्षण, इचङ्गु गा.वि.स., काठमाण्डौ	५००	
२५	ब्रह्मेश्वर महादेव मन्दिर संरक्षण, कविलास ८, नुवाकोट ।	४००	
२६	हल्देकालिका मन्दिर संरक्षण, नुवाकोट ।	४००	
२७	हरिहरपुरगढी संरक्षण, सिन्धुली ।	४००	
२८	गोदावरीस्थित पञ्च देवल संरक्षण, ललितपुर	५००	
२९	बुङ्गमतीस्थित ३२ पानेजुहरूको आगम घर पुनः निर्माण गर्ने , ललितपुर ।	८००	
३०	नालास्थित नारायण मन्दिर संरक्षण, काभ्रे ।	५००	
३१	फर्पिङ्गस्थित भिमसेन मन्दिर संरक्षण, ललितपुर निरन्तर	१०००	
३२	नुवाकोट दरवार परिसरको तलेजु मन्दिर संरक्षण ।	१०००	
३३	शिवालय संरक्षण, साँखु, काठमाण्डौ ।	४००	
३४	ठेचोस्थित वाल कुमारी मन्दिर संरक्षण, ललितपुर	५००	
३५	जगतनारायण मन्दिर परिसरको पश्चिमतर्फको सत्तल संरक्षण , शंखमुल, ललितपुर ।	८००	
३६	उमामहेश्वरको मन्दिर संरक्षण गर्ने , गिम्दि, काभ्रे पलाञ्चोक ।	५००	
३७	नुवाकोट दरवार परिसरको गारद घर संरक्षण ।	३५००	
३८	वाल्मिकी आश्रम क्षेत्रको वातावरण सुधार को अधुरो कार्य पुरा गर्ने , चितवन	५००	
३९	बाणेश्वर महादेव मन्दिर संरक्षण कार्य पुरा गर्ने गोलढुंगा १, काठमाण्डौ ।	५००	
४०	साततले दरवार संग्रहालयको टिकट काउण्टर सहितको भवन निर्माण गर्ने ।	१२१०	
४१	बनेपा न.पा.स्थित टुकम्पो गणेशपरिसरको सत्तल संरक्षण गर्ने	५००	
४२	मुक्तिनाथ मन्दिर संरक्षण कार्य , मुस्ताङ्ग	३५००	
४३	बराह क्षेत्रमा ढुंगा विछ्याउने कार्य गर्ने ।	२५०	
४४	गलकोटस्थित कालिका मन्दिर संरक्षण, बाग्लुङ्ग ।	४००	
४५	गोरखा दरवार र दरवार परिसरको सिङ्गी तथा अन्य सुधार गर्ने , गोरखा	२५०	
४६	गोरखा संग्रहालय परिसरको रुख विरुवाहरूको गोडमेल, मलखाद र औषधी उपचार गर्ने (सालबसाली)	१५०	
४७	गणेशस्थान स्थित कुलदेवी मन्दिरको छाना मर्मत गर्ने , गोरखा	२००	
४८	लम्जुङ्ग दरवार परिसरको भत्केको पर्खाल संरक्षण गर्ने ।	५००	
४९	परशुरामेश्वर मन्दिर परिसरको सम्पदा संरक्षण गर्ने, अर्घाखाँची ।	५००	
मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
५०	काक्रेविहारमा पुरातात्विक बगैचा बनाउने कार्य गर्ने सुर्खेत निरन्तर ।	५००	
५१	भूर्तिकस्थित पञ्चदेवलहरूको संरक्षण गर्ने, दैलेख	५००	

५२	पजारुस्थित १३ छोटैँनहरुको संरक्षण, जाजरकोट	५००	
५३	दुल्लुस्थित पाथर नाउलीको संरक्षण, दैलेख	५००	
५४	पादुकास्थानस्थित गादिघर पुनः निर्माण गर्ने ,दैलेख	९३०	
५५	नर्वदेश्वर महादेव मन्दिर संरक्षण, साँघुटार ओखलढुङ्गा	५००	
५६	पचली भैरवको पश्चिम तर्फको पाटी संरक्षण कार्य गर्ने ।	७०	
५७	शिव मन्दिर संरक्षण,जुप गा.वि.स. अछाम	०	
५८	वैतडीस्थित सप्त देवल संरक्षण, वैतडी	५००	
५९	तल्लादेही ३ स्थित डिलासैनी भगवतिको संरक्षण, वैतडी ।	५००	
६०	अजयमेरु कोट हाटगाउँस्थित देवलहरु संरक्षण, डडेलधुरा	९५०	
६१	काठमाण्डौ जिल्ला कलंकीस्थित सुनार पाटी संरक्षण गर्ने	३५०	
६२	लाटामाडौँस्थित उजेली गाउँको देवलहरुको संरक्षण डोटी	५००	
६३	काडामाडौँस्थित बडीमालिका मन्दिरको संरक्षण, डोटी	५००	
६४	बडीमालिका मन्दिर (भण्डारण) संरक्षण, कैलाशमाण्डु-२, बाजुरा, सेती	५००	
६५	आपतकालीन संरक्षण	७९९	
६६	ख.चालु खर्चतर्फको कार्यक्रमहरु		
६७	पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र		
६८	सावित्रीदेवी र बुढा गणेश मन्दिर संरक्षण, फुलवारी ७ देवीटार ओखलढुङ्गा	१५०	
६९	धर्मेश्वर महादेव मन्दिर संरक्षण,सप्तरी	४००	
७०	चिसंखु कोतगढीको वातावरण संरक्षण, दियाले ६,ओखलढुंगा ।	१५०	
७१	मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र		
७२	ब्रह्मायणी लहरेदेउ मन्दिर संरक्षण कार्य पुरा गर्ने । नमुना गा.वि.स. खानीगाउँ नुवाकोट ।	२००	
७३	शिवालय संरक्षण,गोकर्णेश्वर,७ काठमाण्डौ ।	२००	
७४	उमामहेश्वरको मन्दिर संरक्षण गर्ने , गिम्दि, काभ्रे पलाञ्चोक ।	२००	
७५	स्वच्छन्द भैरव मन्दिर परिसरको वातावरण संरक्षण , चित्लाङ्ग ।	१००	
७६	श्री गुबु कालिका भगवती मन्दिर संरक्षण, लापिलाङ्ग - १, दोलखा ।	३००	
७७	विष्णुदेवी मन्दिर संरक्षण, पाँगा कीर्तिपुर ।	५००	
७८	पुरानो नैकाप पाटी संरक्षण, काठमाण्डौ	५००	
७९	कालिन्चोक मन्दिर संरक्षण, ठोसे गा.वि.स. वडा नं. ६, रामेछाप ।	१५०	
८०	रामेछाप चिसापानीस्थित नारायण मन्दिरस्थित सत्तल संरक्षण	०	
८१	सिद्धिविनायक गणेश मन्दिर संरक्षण, नङ्गेल, चित्तपोल ।	२३३	
८२	बनारसस्थित साम्रज्येश्वर महादेव मन्दिर परिसरको काष्ठकलाहरुमा रसायनिक उपचार गर्ने ,भारत ।	२००	
८३	बनारसस्थित पशुपति वृद्धाश्रमको संरक्षण गर्ने , भारत ।	२००	
८४	ब्रह्मायणी मन्दिर परिसरको सत्तल संरक्षण देउपुर, काभ्रे (निरन्तरता)	२००	
८५	तार्के घ्याङ्को मर्मत सम्भार गर्ने , सिन्धुपाल्चोक ।	३००	
८६	मकवानपुर गढी संरक्षण गर्ने , मकवानपुर (निरन्तरता)	३००	
८७	मत्स्य नारायण परिसरको विष्णुदेवी मन्दिर संरक्षण, मच्छे गाउँ (निरन्तरता)	२५०	

८८	रौतहट पतौरा गा.वि.स.स्थित शिव मन्दिर संरक्षण गर्ने निररन्तर	८००	
८९	पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र		
९३	नरसिंह गुम्बा संरक्षण कार्य ,मुस्ताङ	१५००	
९४	विरञ्चोकस्थित देवी मन्दिर संरक्षण, गोरखा	१००	
९५	मुसिकोटको संरक्षण गर्ने ,गुल्मी	२००	
९६	सितलामाई मन्दिर संरक्षण,आरुपोखरी गा. वि.स. ४, गोरखा	१५०	
९७	भैरव स्थान सत्तल संरक्षण, पाल्पा	२५०	
९८	मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र		
९९	शिवालय मन्दिर संरक्षण,घोडा गा.वि.स. ५, घोडाकोट, रोल्पा ।	२००	
१००	जुम्ला द्वादश चैत्य संरक्षण,जुम्ला	२००	
१०१	शिवालय मन्दिर संरक्षण,स्युजा दाङ	२००	
१०२	सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र		
१०३	केदार मन्दिर संरक्षण,बाथाली,वैतडी ।	३००	
१०४	चन्दननाथ मन्दिर संरक्षण कार्य, कोल्टी,वाजुरा	२५०	
१०५	मालिका देवी मन्दिर र किल्ला संरक्षण, बछैँत ९ डोटी	२५०	

अध्ययन अनुसन्धान तथा प्रकाशन, जनचेतना अभिवृद्धि, प्रशिक्षण तथा क्युरियो प्रमाणीकरण

सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं व्यवस्थापनका सन्दर्भमा पुरातत्व विभाग नै नेपाल सरकारको एक मात्र त्यस्तो आधिकारिक सरकारी निकाय हो जसलाई यस सम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार ऐन लगायत विभिन्न कानूनहरूद्वारा नै व्यवस्थित गरिदिएको छ । त्यसैले पुरातत्व विभागले आफ्नो क्षेत्राधिकारमा रहेको अन्य विभिन्न किसिमका कार्यहरूका

अतिरिक्त सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापनका सन्दर्भमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण पक्ष मानिने अभिलेखिकरण (Documentation), अध्ययन, अनुसन्धान र तिनका आधिकारिक प्रतिवेदन तथा अन्य सामग्रीहरूको प्रकाशन गरी सम्बन्धित सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूका अतिरिक्त जनसाधारण समक्ष जानकारी दिने कार्य पनि नियमित रूपमा नै गर्दै आइरहेको छ । यस अन्तर्गत आ.ब. २०६८ ६९ मा देहाय बमोजिमका कार्यहरू गरिएका थिए:

सि.न.	कार्यक्रम/आयोजना विवरण	विनियोजित रकम रु. हजारमा	कैफियत
१	सप्तरी जिल्लास्थित खोक्सार पुरातात्विक स्थलको नापनक्शा तयार गर्ने ।	२००	
२	महाकालेश्वर मन्दिरको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने, इचोक गा.वि.स.७, सिन्धुपाल्चोक	१५०	
३	मटियानीमठको अध्ययन प्रतिवेदन सहितको संरक्षण योजना तयार गर्ने महोत्तरी	१५०	
४	नुवाकोट दरवार क्षेत्रमा रहेका सम्पदाहरूको ड्रइङ डिजाईनसहितको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	२५०	
५	रनिवास मठको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने, वारा	१५०	
६	प्राचीन नेपाल छपाइ ३ अंकमध्ये अंक १८० प्रकाशन गर्ने	८४	
७	अञ्चलगत र जिल्लागत वर्गीकृत सूची प्रकाशन गर्ने ।	४००	
८	पुरातात्विक जीर्णोद्धार सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धिका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने धनुषा जिल्ला	४००	
९	भारतभरी छरिएर रहेका नेपाली सम्पदाहरूको सूची तयार गर्ने ।	५००	
१०	स्थानीय शिक्षक,आमा समूह, क्लबलगायतका पदाधिकारीहरू लाई कपिलवस्तु जिल्लामा रहेको पुरातात्विक स्थलहरूको महत्व, संरक्षण तथा सम्बर्द्धन सम्बन्धमा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,कपिलवस्तु ।	३००	

११	बैतडी र दार्चुला जिल्लाका स्थानीय शिक्षक,आमा समूह लगायतका पदाधिकारीहरूलाई सम्पदाहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन सम्बन्धमा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, बैतडी ।	४००	
१२	सम्पदा संरक्षणको सहकार्यको लागि गुठी संस्थान, सरोकारवाला संघ संस्था,विज्ञहरूसँग अन्तर्क्रिया र गोष्ठी आयोजना गर्ने ।	१८६	
१३	महत्वपूर्ण सम्पदाहरूको फोटोग्राफी सहितको पुस्तक प्रकाशन गर्ने ।	१००	
१४	रानीकोट दरवार क्षेत्रको परिक्षण उत्खनन् सहितको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने , गुण्डु गा.वि.स. भक्तपुर ।	१००	
१५	शैलेश्वरी मन्दिरको गुरुयोजना तयार गर्ने, डोटी	२५०	
१६	दार्चुला जिल्ला उक्तस्थित भग्नावशेषहरूको प्रस्तर वास्तुअंशहरूमध्येको डुईङ्ग डिजाईन तयार गर्ने	२५०	
१७	रल्ली गा.वि.स.स्थित दरवार परिसरको (राजारानीको देवल)भग्नावशेषको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने, डोल्पा	२००	
१८	दैलेखस्थित पादुकास्थानको अध्ययन प्रतिवेदन सहितको संरक्षण योजना तयार गर्ने ।	२००	
१९	सल्यानस्थित फलेवाङ्ग दरवारको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	१५०	
२०	प्राचीन नेपाल छपाई (अंक १८१,१८२, १८३)	१६६	
२१	ऐतिहासिक,धार्मिक तथा पुरातात्विक स्थल र सम्पदाहरूको विभिन्न स्थानमा फोटो प्रदर्शनी ।	१५०	
२२	ऐतिहासिक, पुरातात्विक स्थलहरूको छायाङ्कन गरी अभिलेख तयार गर्ने	१५०	
२३	डिजिटल प्रविधिमा निर्मित फोटोहरूलाई पोर्जेटिभ तयार गरी व्यवस्थित फोटो लाईब्रेरी तयार गर्ने ।	१००	
२४	फोटोग्राफि शाखाको सुदृढीकरणको लागि सामग्री खरीद	७५	
२५	सप्तरी जिल्लास्थित खोक्सार पुरातात्विक स्थलको नापनक्शा तयार गर्ने ।	२००	
२६	क्षेत्रिय संग्रहालय धनकुटाको ब्रोसियर छपाई गर्ने ।	१००	
२७	योजना मुल्यांकन तथा प्रकाशन शाखा र पुरातत्व शाखाको भौतिक सुदृढीकरण गर्ने	३००	
२८	ईन्जिनियरिङ्ग शाखाको लागि कम्प्युटर ,प्रिन्टर र ल्यापटप खरिद गर्ने ।	२००	
२९	क्यूरियो शाखाको डिजीटल मेसिन खरिद गर्ने ।	१००	
३०	क्यूरियो शाखाको लागि प्राप्त हुने नयाँ कोठामा फर्निचर खरिद गर्ने ।	१००	
३१	क्यूरियो शाखाको सुरक्षात्मक ट्याग छपाई गर्ने	३००	

संग्रहालयहरूको व्यवस्थापन तथा अन्य कार्यहरू

उपर्युक्त कार्यहरूका अतिरिक्त पुरातत्व विभागले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रहेका विभिन्न किसिमका समय सापेक्ष कार्यहरू पनि गर्दै आइरहेकै छ । खासगरी पुरातत्व विभागको स्थापनाकाल भन्दा अगाडिदेखि नै स्थापित एवं

संचालनमा रहेका विभिन्न संग्रहालयहरूको आवश्यक व्यवस्थापन र संचालन गर्ने जिम्मेवारी पनि पुरातत्व विभागकै क्षेत्राधिकारका रूपमा आधिकारिक रूपमा रहँदै आएकोले यस सम्बन्धी आवश्यकीय रूपमा पनि विभागले कार्य गर्दै आइ नै रहेको छ । यसका अतिरिक्त यस किसिमका अन्य कार्यहरू अन्तर्गत देहायका कार्यहरू गरिएका थिए:

सि.न.	कार्यक्रम/आयोजना विवरण	विनियोजित रकम रु. हजारमा	कैफियत
१	क्षेत्रिय संग्रहालय धनकुटामा खानेपानीको व्यवस्था गर्ने ।	१३१	
२	धनकुटा संग्रहालयको लागि कम्प्युटर सहितको प्रिन्टर खरिद गर्ने ।	७०	
३	धनकुटा संग्रहालयको लागि आवश्यक पर्ने फर्निचर खरिद गर्ने ।	९९	
४	क्षेत्रिय संग्रहालय धनकुटामा सुरक्षा अङ्कको सेन्ट्री पोष्ट निर्माण गर्ने ।	७००	
५	प्राचीन मुद्राहरू खरिद गर्ने (सालवसाली) राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालय	१५०	

६	राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालयको स्वर्ण महोत्सवको उपलक्ष्यमा (निकलको) सिक्का निस्कासन गर्ने	१००	
७	धातुकला संग्रहालय भक्तपुरका लागि सौर्य उर्जा जडान गर्ने ।	२५०	
८	काष्ठकला संग्रहालय का लागि सौर्य उर्जा जडान गर्ने	३००	
९	धनकुटा संग्रहालयको प्रदर्शनी कक्ष विस्तार गर्ने	२००	
१०	कपिलवस्तु संग्रहालयको शोकेस निर्माण गर्ने ।	३००	
११	कपिलवस्तु संग्रहालयको वातावरण सुधार गर्ने ।	१८२	
१२	गोरखा संग्रहालय परिसरको रुख विरुवाहरूको गोडमेल, मलखाद र औषधी उपचार गर्ने (सालबसाली)	१५०	
१३	गोरखा संग्रहालयको सामाग्री व्यवस्थापन गर्ने ।	२००	
	क्षेत्रीय संग्रहालयमा सेफ्टीट्याकी निर्माण गर्ने, पोखरा ।	१५०	
१४	कपिलवस्तु संग्रहालयमा संग्रहालय भवनको विधुत वायरिङ्ग गर्ने ।	१००	
१५	सुर्खेत संग्रहालयको भवन निर्माण कार्य पूरा गर्ने, सुर्खेत	८००	
१६	सुर्खेत संग्रहालयको वन निर्मित भवन को आन्तरिक सुदृढीकरण कार्य गर्ने ।	४००	
१७	राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीका लागि सोलार प्यानलका लागि व्याट्री खुरिद गर्ने ।	४००	
१८	क्षेत्रीय संग्रहालय पोखराको ब्रोसियर छपाई गर्ने ।	१००	
१९	क्षेत्रीय संग्रहालय, पोखरामा प्रतियोगितात्मक शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।	१५०	
२०	क्षेत्रीय संग्रहालय धनकुटाको ब्रोसियर छपाई गर्ने ।	१००	

यस प्रकार पुरातत्व विभागले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै ऐन नियम तथा अन्य कानूनहरू मार्फत नेपाल सरकारद्वारा प्राप्त क्षेत्राधिकारभित्र रही नेपाली साँस्कृतिक सम्पदाहरूलाई पुरातात्विक अन्वेषण, उत्खनन, अध्ययन, अनुसन्धान एवं अन्य विभिन्न माध्यमबाट अभिलेखीकरण गर्दै तिनको आवश्यक संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्दै आइरहेको छ । यसका साथै यस्ता सम्पदाहरूका सम्बन्धमा अभिलेखीकरण गरिएका तथा अन्य किसिमका जानकारी सर्वसाधारणमा उपलब्ध गराउनका लागि प्रकाशन गर्ने कार्य पनि गर्दै नै आइरहेको छ भने विभागमा कार्यरत जनशक्तिलाई अझ परिष्कृत एवं दक्षता

अभिवृद्धि गर्नका लागि स्वदेशी तथा विदेशी तालिमहरूमा समेत सहभागी बनाउने कार्यलाई त्यत्तिकै निरन्तरता दिदै आइरहेको हुँदा भविष्यमा पनि सम्पदा सम्बन्धी दक्ष विशेषज्ञहरूको अभाव हुन नदिनेतर्फ विभाग सचेत रहँदै त्यसतर्फ आवश्यक कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ । उल्लेखित कार्यहरूका अतिरिक्त पुरातत्व विभागले आन्तरिक रूपमा विभाग तथा यस अन्तर्गतका विभिन्न निकायहरूको कार्यालयीय व्यवस्थापनका लागि पनि विभिन्न कार्यक्रमहरू मार्फत अझ सुदृढ गर्दै लैजाने सन्दर्भमा आवश्यकीय कार्यहरू पनि गर्दै नै आइरहेको छ ।

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल - भोट युद्धका
ऐतिहासिक सामग्री

८५०

नभा अन्वल भयाको लपची १ फलाक छोहर गुन्ना १ फलाक छोहर गु न्ना स्नेत ज्मा गाउँ ४ का घर		१५४
आफना आफना घरमा रहेन वस्नाको घर		१८
छोहर गुन्नाको	६४ लपची गुन्नामा	१४
प्रजा घर	३८ ताजाड गाउँमा	२
लामाका गेलुं घर	३ प्रजा घर	४
फलाक गाउँमा	३१ वेपारी घर	५
लडात्री नभै गाउँगाउँ बाट बुलुदोलया तरफ वसै गयाका घर ३६		
ताजाडको	६ फलाकको	२
प्रजा घर	२ छोहर गुन्नाको	२१
वेपारी घर	४	

प्रये बदी १२ रोज १३मा

ताहापदी श्री प्राइम मिनिटरका हजरमा श्रीजनरलची रम्नोर जड कु
वर राणाजी बाट लेखी चहाइ पठायाको द्याइत्या रा अनया हाग रिदू घाको
लिपेला कुतीया हा लिपिये तिजगासा जौन ठाउमा सुविला होला भन्ना तिमा
तजवी जले ठ हर्द सोही जगा मा रा श्री बैद्यलगाई औ सधी ए चान्ना कुरा
को तजवी जग रि रा अनु भनी लेखी वक्तु भयाको अर्थ हा वा पानी को प
नी सुविला जगा पनी वधी मा ठ हराई आना पिनाको ए बैद्यको ठेगा
नागरि को दहारी मा रा चान्नाका नगया अघि द्वाल बानीको घाइ
या मध्ये तिगा भाचिन्याको सुज के ही घ द्याको कु उठ न हिडुन सक

नुपु	१
दिंसे	१
किंसे	१
बेसा	१
<u>ध्यातुगाउको</u>	
धेन्वो सुनी	१
धावा किंजो	१
नामदिड	१
फेलास	१
<u>प्यातुजोगाउको</u>	
नोष्का	१
खीड	१
फुपुत्ताड जिन	१
कासा	१
मुवे	१
दिदिदिड	१
<u>स्वापागाउको</u>	
कोद्या	१
सनागुके	१
तुमता	१
फुपु सिनए	१
<u>फोदंगुगाउको</u>	

<u>नोषेन</u>	
किंहुपुगति	१
<u>झोंगपगाउवध्या</u>	
निमा	१
टिडरिवध्या	
लापुवध्या	१
हुगुम्बावध्या	
खावाड	१
<u>धोंगागाउवध्या</u>	
हुपुका	१
उकर	१
<u>हुगाकिध्यावध्या</u>	
खाम्बायसि	१ हुयो
दावासे	१ से
<u>लासावध्या</u>	
खीडुखिरिड	१
<u>खाम्बावागाउवध्या</u>	
हिस्यदोने	१
<u>उहकलिगागाउवध्या</u>	
तडुप	१

श्रीपदे	डिगाई वध्या	दो देगा उवध्या	
ठिन उदि ति		र पूते	१
खिखे	उई दोगा गा उवध्या	देखा गा उवध्या	
प्रेमा बध्या खोवर		कामान मध्या	१
फलाक वध्या		कुम्मे	१
गेनो खोवर	१ दुयो	दिना कि जो	१
घांजप वध्या		पामा दि ति	१
चंगप दि ति	खोवर १	नेन जे लु लु	१
x	x	सांवा वध्या	
		धोर्जे खोवर	१
		नि मा दि ति	१

सागा उ र्द का जवान ५४

प्रथम आखाड बुदी ४ रोज २ का दिन मा आई पुग्पाको सुगाको कि धा बाट ल्यायोको।
सागागा उ व ध्या गान दि ति १ सुगा व ध्या ठे स्या १

श्री प्रादम नि निहर काह जुर मा क म्पा राड र क र्गेल सतक हिं व ची वा ट ले ची च झाई प ठा योको सुगा कि धा को गो दाम घर मा आखाड बुदी ११ रोज २ स म्प ल न फौ ज ले झाई वा की महजुर दान र स्याको १ पा थी ६ पा थी २ पा थी को ही १० पा थी स म्प को ग रि सुवा व ज मो हु न पा थ्या का का ग ज व मो जि म् ज्मा धो का १३३६१ र स्या द न कि धा आड व ना उ ना अ र्ध र बा

हान २३ घड़ी दिन चढा दे श्रीपलन सामेलगराई भगसमजगुत्तग
 रि वना उन्माका मगदे छे अजानापनी आड् कि ध्या भित्रवनायाका अजाना
 घर नैयारी तिनै घरमा अजाना राअन्माका मगयो सुकामरुगा कि ध्या शुभ
येवदी १३ रोज रमा

तलैवअत् श्री प्राइम मिनिस्टरका हजुरमा श्रीजनरल धीरससे एजङ्ग
 कुवर रागाजी वाट ले श्रीचन्द्राईपठ्याको भैरवलपुरकाठिया भायाड
 मा भायाड दे श्री दाहिनापदी अस्तये हात लासु अनाजको आड् १२ हेछ
 यो आड् दे श्री २०२५ हात फरकमा सुनागुम्बाको जत्रो कि ध्या १ वनायाको रहेछ
 छ वाटो दे श्री बापपदी कि ध्याका सामने अडगारि आड् वनायाको रहेछ
 यो आड् १५२० हात लासु अनाजको रहेछ यो आड् मावसी लडत्तपनी इन्मा
 तवरपयो भन्मा लस्करमा यो आड् वाट हुँ गालडायी लस्कर मिचाउ नइन्मात
 बरसग वनायाको रहेछ दुस्मान कामानि सपनी तेस आड् मावसाकोर
 हेछ १५२० जना दे श्री छ अनाज ले ता हाके ही लस्कर होला भन्मा जसोलाइ
 येति फौज होला भन्मा थाहा भयेन हाम्रो फौजमा भन्मा दिनको २०२५ जनावे
 रासी वठन लागेो दिनको ३४ गरि सिपाही पिपा हरू दोअर्ध शीपात उपर
 तली रगतमा सीकावे थाले वरो वर सन लागी रहेछ जीअमा आराम भन्मा
 फौज भरमा कसैलाइ छैन आहाको हावापानी बढत अगव रहेछ फौज बराप
 हुन लागेो सुकाम भैरवलपुरका फेदी शुभ

श्री प्राइम मिनिस्टरका हजुरमा कर्मागडर क रौले सुनक सिंहानी बाट लेबी
 चन्द्राईपठ्याको श्री राजदल श्रीनाथ श्री भैरवनाथ श्री वरस श्री महि
 दुदल पलन पर पिपा ५० कासी साकि हे तोप वम २५ जुगा कि ध्यामा आड्

प्रवेश वलियोग विवधु श्री देवी देव मूल न १ पिपा २५ कुकुर घाट मा वधु श्री
 दुर्गावक्त कं पनी १ पिपा १६ के हं सा वधु भनि सिधा आ या व मो जि म उदि
 ही आ उ न्या का म ग हं ला र सद का कु रा को सिधा व क्ती आ या का कु रा लाई
 इ नै कु गामार कु रं मा र ह न्या प ल न कं पनी पि पा द ह लाई र इ का भा न्सा के
 या म रि या स्मे त के १४५ त म्म आ न पु ग न्या ग रि जौ न जौ न छ उ र्मा प ल न कं प
 नी र हं छ त उ सै ठ उ र्मा र स द जो चा दि न्या मा फि क् त की त नै या र ग र उ न
 लाई प ल न प ल न का अ ड अ ड मा ला म वा धी डा क भ र स क्क चा दो च ला
 उ दै ग र्भ नी त गे दा ले ख दै ग र्भु इ त लाई १४ म दि ना लाई या ना के र रोज का
 जन ही २ म ना का हि सा व ले भा न्सा के ठ भ रि या स्मे त को दा जी री डु ह र ग रि
 आ जो चा दि म्म ला त ह कि त वि ति च ह्नाई प ठ उ ला ने पा ल षा हा ड वा ट टि मु या
 गो दा म् दा खि ल भ या को र म धे स वा ट आ या को खे का भै म्पा दा खि ल भै भै
 म्पा वा ट के हं आ या को गै ह् प ल न पि पा घ ला सी ब्या ड वा ला गो त्या घा सी गै ह्
 को ज ले ख दै वा की का र ह् द्द लो का ग ज ग रि प ठ उ नु भ नी सि धा आ या को
 अ र्थ क न र का ग ज त म्म र ग न हो ला की भ नी भ र स क्क न जी ज ग रि दे या थौं
 ज ग ज ग मा ड क र ह्ना का प ल न पि पा घ ला सी ब्या ड वा ला स वै ले १४ म्म को र
 स द्द मु या ई स कि ति मी ह् र ह् डा क वा ट उ ठि ग म्पा प षी र स द्द घ र मा ता दा त ग दा
 जो ठ ह्ना को आ भै स कि या प षी मात्र का ग ज ग रि वि ति ग र्भ स कि ये ला भ न्या
 से व क्का चि त्त ले ठ ह्ना म्मा अै ले र ज ग ज ग मा र ह्ना ले ख दै म्म ह्ना लाई का
 ग ज का ना गी द्ग रि प ठ उ दै द्दो री मु या र ह्ना का र स द्द लाई भ न्या ता हा स म्म प
 ल नी या ला म् वा धि या को पु ग्ग को ड ना ले अ ड क न स कै न क द्दै सं ग प नी
 भ र घ र स र स र आ हा आ उ न न् मे ज र क प तान् द ल जि त वि ष्ट लाई ना गी त
 ले ख दै ग र्भु भै म्पा का गो दा म् को र स द्द भ न्या व र्धी न हि र ह न ग या प नी वि
 ग र्भ जा न्या य ह् र फ च्च लान प ति न ड न्या हो ला की भै म्पा ज हो ला र ह्ने म्को ह

जुरका नजबीजले जो ठहराई वक्तनुईछ भैया अडावाट कपतानसलेज
 पाडेले रसद काज्मा आम्हानीर चलानभयाको ज्मावंदी मलाई लेखीपठा
 याको तेरिज हजुरमा चहाइपठायाकोक नजर भै जादे रहोला सकाम
 रुगाकिधवा भ्रम

आसामत्रको

उप्रांत सिकाजैवाट कगोलिहंहावर पाडे सजांचिसिद्धिमानसिं राजभदारी
 हहले उस्तफ गथादे छो डि कुरवाट हामी निको आनन्द छो भैयायेउ
 वाचिठी आमे थो मैलेर सदि मलुकद आनापिना मा जियेलाईतकिप
 गनुपद भैया देसकसल बरावरले छेद भोद्याका विकट सुम्म चिठीपु
 याउनपठाउदै गर्छ उतावाट पुगान पुगको ज वाफ केही आउदैत भा
 हा रुगा का आइ किधवा वनाउटा अलि कठिल हुन गथाका भर्ष भन्या हजु
 रवाट मजि भयावमोजि म् मेलु बामायेलगाई हातको उचो ट हातको गज
 गरि वनाउत लागी रहाछ हावासाइ लाग्पापछी पनि सिपाही हरूलाईका
 नलाईन्या बेराम हुनन् भनि ठुलोहावा लाग्पापछी छोडि न्या गर्नु अब
 थोरै दिनमा सिधिन्याछ रुगाको भोद्या सुधीमा हरू लाइदाकी तसधत्र
 हरी हजुरका अकबाल वनाई फुल्याइवन्दे वस्तको कुरागदी अबहा
 सीअनेत्र भागीगयाकोरेतीपनी सवैफिकाउछौ आफ्नावीदवेपार
 पनिगछौ हामी सुसी भैवसछौ भनी भैछन् तरदन् हरूकोपेटकाकु
 राबुफिहेदा हामीतर्फ येको हरि याजसाछैनन् दो धारैसाछन् भैयाज
 सोलाग्छ पछितहकीतको बन्देवल गनुपदी जसो ठहलीइ भोद्या हरू
 संग तिसी हरूका राज्माई छोरा हरूकोही भोद्यतर्फ सिपाही हुनग
 याकाछन् कि भैया कुरा सुझे मसंगवोलाई फकाई सोधपुछ्गदीके

ABOUT THE AUTHORS

Prof. Dr. Bina Poudyal

Department of NeHCA
TU, Kirtipur

Dr. Gopal Dhaubajar

Associate Professor
Trichandra College, Ghantaghar

Suresh Suras Shrestha

Chief Archaeological Officer
DoA

Mrs. Mangala Pradhan

Chief of Bhaktapur Durbar
MCM Office

Bhishma Banskota

Technical Assistant
DoA